

Йозеф

Сто днів.
Левіафан

Йозеф Рот

Сто днів. Левіафан (збірник)

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=22108066

Сто днів. Левіафан : Фоліо; Харків; 2016

ISBN 978-966-03-7465-2

Аннотація

Йозеф Рот (1894, Броди, Галичина – 1939, Париж) – австрійський письменник і журналіст, один з найвизначніших німецькомовних авторів першої половини ХХ століття, чиї твори увійшли до скарбниці світової літератури. Більшість його романів екранізовано.

«Сто днів» (1935) – єдиний історичний твір письменника, де на тлі вбивчого безумства імператора Наполеона I подано різке зображення трагедії малої людини, – а водночас і цілого покоління! – що беззастережно вірила в проголошені ідеали.

«Левіафан» (1940) – один з останніх творів Йозефа Рота, що вийшов друком уже після смерті автора й зображує нині втрачений світ єврейських громад Галичини та Східної Європи.

Содержание

Сто днів	7
Книга перша	7
I	7
II	14
III	21
IV	22
V	23
VI	28
VII	31
VIII	32
IX	36
X	39
XI	40
XII	42
XIII	42
XIV	47
XV	52
XVI	56
XVII	61
XVIII	66
XIX	72
Книга друга	76
I	76

Йозеф Рот

Сто днів

Левіафан

Joseph Roth

Die Hundert Tage

Leviathan

Перекладено за виданнями:

Joseph Roth. Die Hundert tage // Werke. – В. 5. – Köln:

Kiepenheuer & Witsch – Amsterdam: Allert de Lange, 1990;

Joseph Roth. Erzählungen. – Köln: Kiepenheuer & Witsch – Amsterdam: Allert de Lange, 2009.

The translation of this book was supported by the Austrian Federal Chancellery (Division for Arts and Culture)

Це видання було здійснено за підтримки Австрійської федеральної канцелярії (Відділ культури і мистецтва)

Übersetzung ins Ukrainische wurde von folgenden Institutionen unterstützt Robert Bosch Stiftung (Deutschland) und Übersetzerhaus Looren (Schweiz) Österreichische Gesellschaft für Literatur (Österreich)

Переклад українською мовою здійснено за участі Фонду Роберта Боша (Німеччина) і Будинку перекладачів Лорен (Швейцарія), Австрійського літературного товариства (Австрія)

© П. В. Тарашук, переклад українською, 2016

© О. А. Гугалова, художнє оформлення, 2016

© ТОВ «Видавництво Фоліо», 2016

***

Сто днів

Книга перша

Повернення Великого Імператора

I

Із туману виринуло криваво-червоне, скорботне крихітне сонце. А невдовзі знову зникло в холодній сірості ранку. Почався похмурий день. Було двадцятьє березня, отже, за день до початку весни. Та весною ще ніде й не пахло. В усій країні не вщухали дощі та бурі, люди мерзли.

У Парижі ще вчора вночі лютувала буря і дощ. А сьогодні після короткого ранкового веселого щебету птахи раптом замовкли. Зі шпарин у бруківці тонкими, огидними і холодними пасмами зміївся туман і знову зволожував каміння, щойно висушене вранішнім вітром, здіймався поміж вербами і каштанами в парках і обабіч алей, змушував здригатися зухвалі бруньки на деревах, проймав дрожем мокрі спини терплячих коней коло нерухомих фіакрів і пригинав до землі дим, який зранку там або там марно намагалися підняти в повітря працьовиті каміни. Тхнуло пожежею, туманом, до-

щем, вогким одягом, сніговими хмарами, які чекали своєї миті, а передусім градом, що немов завис у повітрі, неприязним вітром, мокрим наскрізь шкіряним реміняччям і огидним смородом каналізаційних труб.

А втім, негода не тримала парижан в оселях. Ще вдосвіта люди вже юрмилися на вулицях. Збиралися під стінами, де були розклеєні газетні сторінки. Газети переповідали прощальні слова французького короля. Ті немов заплакані газети навряд чи й можна було читати, бо нічний дощ розмив свіжу фарбу літер і де-не-де проступав клейстер, яким папір приклеїли до каменю. Вряди-годи несамовитий порив вітру остаточно зривав зі стіни який-небудь аркуш і жбурляв його в чорне болото вулиць. Отак безславно – у вуличному бруді, під колесами возів, копитами коней і неуважними ногами перехожих – були знищені прощальні слова французького короля.

Дехто, хто зберіг вірність королю, сумовито дививсь на ті аркуші й корився долі. Саме небо, здається, було неприхильне до короля. Буря і дощ подбали про знищення його прощальних слів. Учора ввечері під вітром і дощем король покинув свій палац і резиденцію. «Діти, не засмучуйте мене!» – проказав він, коли люди навколішки благали його лишитися. Він не міг лишитися, небеса обернулися проти нього... і це бачили всі.

То був добрий король. Мало хто любив його, але багато людей у країні були прихильні до нього. Він не мав доброго

серця, лише королівське. Він був старий, огрядний, незграбний, добродушний і гордий. Він знав лихо життя без батьківщини, бо постарів у вигнанні. Як і кожен нещасний, не довіряв людям. Любив поміркованість, спокій і мир. Був самотній і чужий людям, бо справжні королі відчужені й самотні. Був бідолашний і старий, огрядний і незграбний, гідний, розважливий і нещасний. Мало хто любив його, але чимало людей в країні були прихильні до нього.

Старий король утік від великої тіні, від тіні могутнього імператора Наполеона, що вже двадцять днів підступав до столиці. Імператор відкидав свою тінь наперед, і падала вона важким тягарем. Він тиснув на країну і майже на весь світ. Імператора добре знали в країні і всюди на землі. Його гідність була іншою, ніж гідність природжених королів: він мав гідність насильства. Свою корону він не успадкував, а здобув і завоював. Він походив із невідомого роду, але надав слави навіть своїм безіменним предкам. Сам надав предкам блиску, а не отримав його від них, як природжені імператори й королі. Отже, з усіма безіменними він був споріднений не меншою мірою, ніж із носіями давньої спадкової гідності. Піднісши себе, ушляхетнивши, коронувавши, він підніс водночас і всіх безіменних, увесь простолюд, і тому люди любили його. Він досить довгий час лякав, перемагав і стримував великих світу цього, і тому дрібніші вважали його за свого месника і визнали як свого володаря. Вони любили його, бо він видавався їм рівнею, а ще й тому, що все-таки був вищий

від них. Він був для них взірцем і правив за стимул.

Ім'я імператора знали в усьому світі, але про нього самого знали мало. Бо, як і справжній король, він був ще й самотній. Його любили й ненавиділи, боялися й шанували, але мало хто справді знав його. Імператора могли тільки ненавидіти, любити, боятися й молитися йому, наче Богу. А він був людина.

Він сам ненавидів, любив, боявся і шанував. Він був могутній і кволий, зухвалий і зневірений, вірний і зрадливий, палкий і байдужий, зарозумілий і простий, гордий і нищий, сповнений сили і жалюгідний, щирий і недовірливий.

Імператор обіцяв людям свободу і гідність, але той, хто потрапляв до нього на службу, втрачав свободу й цілковито віддавався йому. Він мало цінував народ і народи, проте підлещувався до народу, щоб мати його прихильність. Зневажав природжених королів, але прагнув їхньої дружби та визнання. Вірив у Бога, але не боявся його. Добре знав смерть, але не хотів умирати. Не дуже шанував життя, але хотів насолоджуватися ним. Не цінував кохання, але прагнув володіти жінками. Не вірив у вірність та дружбу, проте невтомно намагався здобути друзів. Мало цінував цей світ, але прагнув завоювати його. Довіряв людям тільки тоді, як вони були вже готові загинути за нього: отак він робив їх солдатами. Щоб бути впевненим у їхній любові, вчив їх коритися йому. Щоб імператор був впевненим у них, вони мали загинути. Він хо-

тів ошасливити світ, але завдав йому мук. Що ж, імператора любили навіть за його слабкості. Там, де він засвідчував слабкість, люди бачили, що він рівня їм, і любили його, відчувши спорідненість із ним. А коли імператор засвідчував силу, його любили саме за неї і за те, що він, здавалося, вже не рівня їм. А той, хто не любив імператора, ненавидів або боявся його. Він був сильний і нерішучий, вірний і зрадливий, мужній і полохливий, піднесений і мізерний.

Тепер він стояв перед брамами міста Парижа.

Дехто зі страхом, а дехто з радістю поскидав знаки та емблеми, які запровадив король.

Барвою короля і його дому була біла. Ті, хто визнавав його, чіпляли на одяг білі банти.

А сьогодні сотні людей немов випадково загубили свої білі банти. Тепер вони, наче зганьблені, відкинуті метелики, валялися в чорному бруді вулиць.

Квіткою короля і його дому була неприступна, незаймана лілея. Тепер сотні викинутих, зневажених і зганьблених штофових і шовкових лілей валялися в чорному бруді вулиць. А барвами імператора, що підступав до міста, були синя, біла й червона: синя, як небо і далечінь, біла, як сніг і смерть, червона, як кров і свобода.

У місті нараз з'явилися тисячі людей із синьо-біло-червоними бантами на одязі й капелюхах.

А замість непорочних гордих лілей люди прикрасили себе найскромнішими квітами – фіалками.

Фіалки – смиренні й сміливі квіти. Їм властиві чесноти безіменного народу. Навряд чи помічені, цвітуть вони в затінку високих дерев і зі скромною, але гідною відчайдушністю першими вітають весну. А темно-синій полиск нагадує ще й про вранішню млу перед сходом сонця, а також вечірню перед початком ночі. Фіалка була квіткою імператора. Його називали Батьком фіалок.

Тепер уже тисячі простолюду з паризьких передмість сунули до центру міста, до палацу, і всі були прикрашені фіалками. То був передодень початку весни, неприязний передодень похмурої весни. Але фіалки, наймужніші серед квітів, уже цвіли в лісах перед брамами міста. Здавалося, ніби народ із передмість несе живу весну в кам'яне місто, до кам'яного палацу. Букети щойно зірваних фіалок синіли на піднятих чоловічих ціпках, між теплими і пишними жіночими грудьми, на капелюхах і шапках, якими вимахували в повітрі, у руках робітників і ремісників, що вітали імператора, на офіцерських шпагах, на барабанах колишніх барабанщиків і срібних сурмах колишніх сурмачів. На чолі деяких гуртів ішли барабанщики колишньої імператорської армії. Вони вибивали давні військові мелодії на старій телячій шкурі, підкидали в повітря окрилені барабанні палички і знову ловили їх, мов зграбних пташечок, які вертались додому, у розкриті батьківські долоні. На чолі інших груп, а то й усередині їх, виступали колишні сурмачі колишньої армії, вряди-годи приставляли сурми до вуст і сурмили давній бойовий поклик

імператора, сумовитий і простий поклик смерті та перемоги, що змушував кожного солдата згадати про присягу загинути за імператора, а також про останнє зітхання любої дружини, яку покидають, щоб загинути за імператора. Поміж гуртів і верхи на людських плечах видніли колишні офіцери імператора. Вони похитувались, так, хиталися понад хвилями голів у юрбі, немов живі людські корогви. Офіцери подіставали з піхов шпаги. На вістрях шпаг крутилися їхні капелюхи, мов маленькі чорні прапори, прикрашені трибарвними кокардами імператора і народу Франції. Від часу до часу, немов слова, які не часто доводилось виголошувати, й далі гнітили серця чоловіків і жінок, вони вигукували: «Хай живе Франція! Хай живе імператор! Хай живе народ! Хай живе Батько фіалок! Хай живе свобода! Хай живе імператор!». І знову: «Хай живе імператор!» Інколи серед якогось гурту хтось натхненний навіть заспівав. Він співав давніх пісень ветеранів, що брали участь у давніх битвах, пісень, які оспівували прощання людини з життям і її молитву перед смертю, були проспіваною сповіддю солдата, що не мав часу для останнього відпусту; пісень про його любов до життя і любов до смерті, пісень, у яких звучали хода полків і ляскіт рушниць. Раптом хтось заспівав давно нечуту пісню – «Марсельезу», і всі тисячі людей приєдналися до того співу. То була пісня французького народу, пісня свободи і послуху. То була пісня батьківщини і всього світу, пісня імператора, як і фіалка була його квіткою, орел – його птахом, а синій, білий

і червоний кольори – його барвами. Та пісня надала шляхетності перемозі і осяяла навіть програні битви. В пісні звучав тріумф і його сестра – смерть. У ній чулися і розпач, і впевненість. Кожен, хто співав «Марсельєзу», ставав могутнім товаришем і другом тих, кому належала ця пісня. Той, хто співав її разом із багатьма людьми, відчував свою вічну самотність, дарма що перебував серед юрби. Адже «Марсельєза» говорила про тріумф і загибель, про єдність зі світом і самотність кожної окремої людини, про облудну могутність людини і її безперечне безсилля, ця пісня – спів життя і спів смерті. Це пісня французького народу.

Її співали того дня, коли повернувся імператор Наполеон.

II

Чимало давніх друзів поквапилися назустріч імператорові, щоб зустріти його ще по дорозі. Інші приготувалися зустріти його вже в місті. З вежі муніципалітету вже зникла біла корогва короля, і там майоріла тепер синьо-біло-червона корогва імператора. На стінах, де ще вчора вранці були приклеєні прощальні слова короля, висіли тепер уже не заплакані, не розмиті дощем, а ясні і з виразним шрифтом охайні та сухі нові аркуші. Над ними з владною силою ширяв імператорський орел, немов його могутні чорні крила захищали чорний охайний шрифт і немов він сам, літера за літерою, випустив його зі свого небезпечного й промовистого

дзьоба. То був маніфест імператора. Люди знову зібралися під тими самими стінами, і в кожному гурті хто-небудь читав уголос слова імператора. Його слова звучали по-іншому, ніж скорботне прощання короля. Слова імператора були виразні та сильні, в них озивались тріскіт барабанів, суворий поклик сурм і буремний голос «Марсельєзи». Здавалося, ніби голос кожного, хто читав слова імператора, ставав голосом самого імператора, і здавалося, ніби він, ще не прибувши, вже промовляє до народу Парижа вустами десяткох тисяч висланих наперед посланців. Так, а невдовзі здавалося, ніби й самі газети вже промовляють зі стін. Надруковані слова немов заговорили, літери гукали, а над ними немов вимахував крилами могутній і супокійний орел. Прийшов імператор, і невдовзі його голос відлунював від усіх стін.

Давні друзі, колишні достойники та їхні дружини заквапилися до палацу. Генерали і міністри поодягали старі мундири, почіпляли імператорські нагороди, і тепер, глянувши в дзеркало перед виходом із дому, їм здавалося, ніби вони й не жили, відколи не стало імператора, а спали, як мертві, і аж тепер прокинулись до життя. Ще щасливіші були дами імператорського двору, знову одягнувши старі сукні. Вони вже думали, ніби втратили молодість, а їхня краса зів'яла, осяйність потьмяніла. А тепер, вбраним у сукні, які були свідками їхньої молодості й радісних тріумфів, їм здавалося, ніби час після від'їзду імператора стояв на місці. Так, час,

цей ворог жіноцтва, зупинився, мов покалічений, швидкоплинні години, повзучі тижні, нудні й повільні вбивчі місяці стали немов страшним сновиддям. Дзеркала тепер не брехали, а відображували правдивий образ молодості. Триумфальною ходою, на окрилених щастям ногах, неначе ті помолодшали, – адже то були омолоджені і знову пробуджені до молодості ноги, – дами сідали в екіпажі та їхали до палацу, де їх вітав народ, що чекав і напірав з усіх боків.

Люди чекали в саду перед палацом, тиснулися перед брамою. В кожному міністрі та генералі, що підїздив, добачали нового посланця імператора. Прийшли і смиренні слуги, колишні імператорські куховари, кучери, пекарі й пралі, шталмейстер і стайничі, кравці та шевці, муляри і шпалерники, лакеї та покоївки. Вже почали опоряджати палац для імператора, щоб він застав його таким, яким покинув, і ніщо не нагадувало про короля, що втік. За цією роботою дами й пани високого роду поєдналися з простими слугами. Авжеж, дами імператорського двору, незважаючи на свою гідність, одяг, який легко занастити, й виплекані нігті, ще ревніше за слуг заходилися здирати, зривати, здряпувати шпалери з білими королівськими лілеями, і то з чуттям помсти, люті, нетерпіння й натхнення. Під шпалерами короля знову з'явилися давні й добре відомі знаки імператора, незліченні золоті бджілки зі скляними, відстовбурченими крильцями з тендітними прожилками і черевцями в чорну смужку: імператорські комашки, старанні виробники солодоців. Солда-

ти колишньої армії принесли імператорських орлів із лиску-чо-золотої латуні й поставили їх в усіх чотирьох кутках, щоб імператор, прибувши, знав, що солдати чекали його, – навіть ті, які не могли бути з ним під час вступу до міста.

Тим часом уже почало сутеніти, а імператор ще й досі не приїхав. Перед палацом запалили ліхтарі. Вздовж вулиць горіли смолоскипи, борючись із туманом, вогкістю і вітром.

Люди чекали й чекали. Нарешті долинув розмірений тупіт копит військових коней. Усі знали: то драгуни Тринадцятого драгунського полку. Полковник їхав попереду, його шабля вилискувала, – тоненький срібний полиск серед каламутної пільми, – а потім вигукнув: «Дорогу імператорові!» На карому огирі, що в сутінках навряд чи й був помітний, із широким обличчям з довгими чорними вусами, полковник із сьйливою зброєю в піднятій руці здіймався понад головами людського юрмища, і його заклик «Дорогу імператорові!», що лунав від часу до часу, і сама його постать, то осяяна жовтим світлом миготливих смолоскипів, то знову захована від їхнього полум'я, нагадувала народів живого і войовничого, ба навіть жорстокого янгола-охоронця, якого хотів мати коло себе імператор. Адже народів здавалося, ніби імператор цієї миті дає накази навіть своєму янголові-охоронцеві...

Ось уже в супроводі драгунів приїхала на прудких колесах, гуркіт яких приглушував тупіт копит, імператорська карета.

Зупинилася перед замком.

Імператор вийшов із карети, і до нього потяглося безліч білих простертих долонь. Цієї миті, зачарований благальними руками, він утратив волю і притомність. Зрушені любов'ю й простерті до нього білі руки видалися йому ще страшнішими за ворожі й озброєні. Кожна окрема рука була немов білим, сповненим любові тужливим обличчям. Любов простертих білих рук линула назустріч імператорові, то було могутнє і небезпечне благання. Чого вимагали ті руки? Чого хотіли від нього? Ті руки водночас благали, вимагали й наказували: отак простягають руки, звертаючись до богів.

Імператор заплющив очі й відчув, як руки підіймають його, ось він уже похитується на незнайомих плечах, його несуть сходами вгору до палацу, і він чує ще добре знайомий голос свого приятеля генерала Лавалета: «Це ви! Це ви! Це ви, мій імператоре!». З голосу та віддиху імператор здогадався, що його приятель попереду піднімається сходами задки. Імператор розплющив очі й побачив простерті руки Лавалета і його біле обличчя.

Імператор перелякався і знову заплющив очі. Немов занулого або непритомного, його занесли, завели й супроводили до його колишньої кімнати. З переляком і щастям, тобто зі щасливим переляком у серці, він сів за письмовий стіл.

Немов у тумані, побачив у кімнаті кількох друзів. Із вулиці, крізь зачинені вікна, до нього долинали гамірний поклик народу, іржання коней, брязкіт зброї, виразний дзенькіт острог, а з передпокою, з-поза високих білих дверей, нав-

проти яких він сидів, чулося бурмотіння і шепіт багатьох голосів, і часом йому здавалося, ніби він упізнає той чи той голос. Він сприймав усе, водночас виразне і розпливчате, далеке і близьке, і все водночас і тішило його, і змушувало здригатися. Йому здавалося, ніби він нарешті повернувся додому, а водночас ніби його бурею занесло кудись далеко. Мало-помалу імператор змусив себе бути уважним, наказав очам спостерігати, вухам слухати. Він заціпеніло сидів за письмовим столом. Тільки йому були призначені вигуки надворі під вікнами. Задля нього тут у кімнаті стояли й чекали друзі. Задля нього бурмотіли і шепотіли численні голоси за зачиненими дверима в передпокої. Раптом йому здалося, ніби він бачить, як в усій великій французькій країні стоять і чекають геть усі, незліченні тисячі друзів. Як тут сотні людей, в усій країні гукають мільйони: «Хай живе імператор!» В усіх кімнатах шепочуть, бурмочуть і розмовляють про нього. Він би залюбки порозкошував ще трохи неробством, щоб думати про себе, мов про когось чужого. Аж тут почув за плечима на каміні регулярно й нещадне цокання дзигарів. Час плинув, і дзигарі зненацька кволо й понуро забамкали. Одинадцята година, ще година до півночі. Імператор підвівся.

Підступив до вікна. На всіх міських дзвіницях дзвони бамкали одинадцятую годину. Імператор любив дзвони. Любив ще з дитинства. Він не цінував церкви, безпорадний, інколи навіть переляканий, стояв перед хрестом, але любив

дзвони. Його серце відповідало їм. Їхнє бамкання створювало в нього святковий настрій. Йому здавалося, ніби дзвони повідомляють не тільки про години й початок церковних відправ. Дзвони – язики небес. Яке земне створіння розуміло їхню золоту мову? Кожну годину дзвони вибивали по-божно, бо тільки вони хотіли знати, котра з них вирішальна. Імператор стояв коло вікна й насолоджувався їхнім щоразу тихішим відлунням. Потім обернувся. Підійшов до дверей і відчинив їх. Стояв на порозі і оглядав обличчя скупчених людей. Вони всі були тут, він упізнав їх, він ніколи не забував їх, бо сам повиводив їх у люди: ось герцог Бассано і Камбасерес, герцоги Падуанський, Ровіго і Гаєте, а ось Тібодо, Декре, Дарю й Даву. Глянув назад у кімнату: там були його друзі Коленкур та Екзельман і молодий та сповнений невинності Флері де Шабулон. Ох, він ще має друзів. Дехто, правда, зрадив його. Невже він Бог, щоб карати чи гніватись? Він тільки людина. Натомість друзі вважали його за Бога. І, наче від Бога, вимагали від нього гніву і покарань, наче від Бога, чекали від нього прощення. Але імператор уже не мав часу, щоб, наче Бог, гніватись та карати, а потім прощати. Він не мав часу. Виразніше за вигуки юрби під вікнами і гамір драгунів у саду та будинку він чув лагідне, проте нещадне цокання дзигарів на каміні в себе за плечима. Він уже не мав часу карати. Він мав час тільки на те, щоб прощати і приймати любов, дарувати й давати: ласки, титули й посади – всі жалюгідні дари, які може роздавати імператор. Великодуш-

ність вимагає менше часу, ніж гнів. Імператор був великодушний.

III

Дзвони пробамкали північ. Час минав, час летів. Міністерства! Уряд! Імператор повинен мати уряд! Невже можна урядувати без міністрів і без друзів? Але за міністрами, яких ставлять для нагляду за іншими людьми, треба теж наглядати! Друзі, яким довіряють, самі стають недовірливі й породжують підозри! Народ, що радіє під вікнами і обернув сьогоднішню ніч у день, улягає мінливим настроям! Бог, на якого покладаються, невідомий і невидимий! Тепер уже імператор має міністрів: імена! Імена! Декре очолить Військово-морське міністерство, а Коленкур – Міністерство закордонних справ; Мольте відповідатиме за державну скарбницю, а Годен – за фінанси; Карно, слід сподіватися, стане міністром внутрішніх справ, а Камбасерес – архіканцлером. Імена! Імена! На дзвіницях бамкнуло першу годину, потім другу, і невдовзі вже розвиднялося... Хто очолить Міністерство поліції?

Імператор потребував поліції, янгола-охоронця не досить. І згадав про свого колишнього міністра поліції на ймення Фуше. Імператор міг би дати наказ арештувати і навіть стратити того ненависного чоловіка. Адже той зрадив його. Фуше знав усі таємниці країни, всіх друзів і всіх ворогів імпера-

тора. Фуше міг і зраджувати, і охороняти, і то водночас. Ох, усі друзі, до яких ще збереглася довіра, назвали його ім'я! Він спритний і вірний могутньому, казали вони. А хіба імператор не могутній? Хіба може хто сумніватись у його могутності і хіба дозволено кому помітити його страх?

– Приведіть Фуше! – наказав імператор. – І лишіть мене самого!

IV

Імператор оглянув кімнату – вперше, відколи зайшов до неї. Став перед дзеркалом. Побачив своє відображення аж по груди. Зсунув брови, спробував усміхнутися, оглянув губи, розтулив рот і помилувався своїми білими, здоровими зубами. Причесав пальцями чорне волосся на чолі, всміхнувся своєму відображенню: великий імператор – великому імператорові. Був задоволений собою. Відступив на пару кроків і знову милувався собою. Імператор був самотній, сильний, молодий і здоровий. Він не боявся жодного зрадника.

Обійшов кімнату, глянув на тільки-но обдерті шпалери, розірвані королівські лілеї, всміхнувся, підняв угору латунного імператорського орла, що стояв, припертий у кутку, й зупинився нарешті перед невеличким вітварем. Він був зроблений із гладенького чорного дерева. Із закритої шухляди поширювалися забуті далекі пахощі ладану, а на вітварі стояло біле і примарне невеличке розп'яття зі слонової ко-

сті. Кошаве, видовжене бородаче обличчя розп'ятого незворушно й незмінно височіло серед створеної миготливими свічками миготливої ясності кімнати. Вони забули прибрати вівтар, подумав імператор. Король тут щоранку ставав навколішки. А Христос не чув його! «Мені він не потрібний! – раптом проказав уголос імператор. А потім: – Геть його!» Підняв руку. Тієї миті йому здалося, ніби він повинен стати навколішки. Але одразу відкритою, мов для ляпасу, долонею скинув розп'яття з вівтаря на підлогу. Воно сухо і твердо впало на малесенькі планки нічим не покритого паркету. Імператор нагнувся. Хрест зламався. З простертими в боки худими руками зі слонової кості, які вже не мали своєї гнітючої опори, на голих світлих дощечках паркету лежав Спаситель, задерши до стелі білу борідку й гострого носа, і тільки ноги ще були прикуті до уламка невисокого хреста.

Аж тут у двері постукали й доповіли про прихід міністра поліції.

V

Імператор і далі стояв на тому самому місці. Його лівий чобіт прикривав білі уламки розп'яття. Імператор схрестив руки на грудях, що було характерним для нього жестом, коли він чекав чогось, коли думав про щось або прагнув створити враження, ніби думає. Водночас він таким чином твердо тримав себе, руками відчував своє тіло, правою рукою пе-

рев'яв, як б'ється серце, і керував тими ударами. Люди знали й любили цю його позу. Він сотні разів зображував її перед дзеркалом. І тисячі разів його малювали в такій позі. Ті малюнки висіли в тисячах кімнат у Франції та в усіх інших країнах світу, в Росії та Єгипті. Ох, він знав свого міністра поліції, цього небезпечного і недовірливого, старого і споконвічного чоловіка, що ніколи не був молодим і ніколи не вірив у Бога. Мов сухий, лискучий павук, він, наполегливий, терплячий і позбавлений пристрастей, снував і розривав своє павутиння. Чоловіка, що з-поміж усіх людей був найтяжчим безбожником, священика, що порушив обітницю, імператор приймав у позі, в якій його звикли бачити мільйони побожних християн. Тож імператор схрестив руки, щоб не тільки відчувати себе, а й дати Ненависному відчути віру мільйонів побожних людей, які шанували й любили імператора зі схрещеними руками. Імператор чекав свого міністра і став немов своїм пам'ятником.

Міністр уже стояв у кімнаті й схилив голову. Імператор не ворухнувся. Здавалося, ніби міністр схилився не так, як схиляють голову перед великим, а так, як тримають її, щоб сховати обличчя, вдаючи, ніби шукають чогось на підлозі. Імператор думав про розбите розп'яття, яке намагався приховати лівим чоботом і, звичайно, приховав би від кожного, але не від погляду цього поліція. Імператорові видалося негідним, що він покинув своє місце, і негідним, що він щось приховує.

– Дивіться мені в обличчя! – наказав він, надавши своєму голосу давнього переможного звучання.

Міністр підвів голову. Він мав висохле обличчя, а його очі непевної барви, десь між ясною і темною, марно намагалися остаточно розплющитись і опиратися тискові повік, які самі собою опускалися знову, хоча міністр удавав, ніби всякчас намагається знову підняти їх. Його міністерський мундир був бездоганним і відповідав усім приписам, але, немов щоб нагадати про незвичну нічну годину, якої господар був змушений одягти його, був застебнутий не до кінця. Немов випадково один гудзик на жилеті лишився вільним. Імператор мав помітити цей гандж і таки справді помітив.

– Поправте одяг! – наказав імператор.

Міністр усміхнувся й застебнув гудзика.

– Ваша Величносте, – заговорив міністр, – я ваш слуга!

– Вірний слуга! – кинув імператор.

– Найвірніший! – додав міністр.

– Щось я не помічав цього останні десять місяців, – лагідно дорікнув імператор.

– Крім останніх двох місяців, – заперечив міністр. – Для мене щастя знову бачити тут Вашу Величність, і два останні місяці я працював.

Міністр говорив повільно і тихо. Він не підвищував і не знижував тону. З його вузьких вуст слова виповзали, наче круглі, добре вгодовані тіні, досить гучні, щоб їх почули, і досить обережні, щоб не видаватись такими сильними, як

слова імператора. Свої довгі, ледь зігнуті руки міністр безпорадно і шанобливо тримав на стегнах. Здавалося, ніби він уклоняється навіть руками.

– Я вирішив, – проказав імператор, – поховати минуле. Ви чуєте, Фуше? Минуле. Воно безрадісне.

– Так, Ваша Величносте, безрадісне.

Він стає довірливим, подумав імператор.

– Фуше, буде багато роботи, – мовив він. – Людям не можна давати час. Треба випередити їх. До речі, ви маєте новини з Відня?

– Погані новини, Ваша Величносте, – відповів міністр. – Імператорський міністр закордонних справ пан Галейран усе занастив. Він служить ворогам Вашої Величності краще, ніж служив коли-небудь Вашій Величності. Я ніколи не вважав його – Ваша Величність пам'ятає – за чесну людину. Звичайно, роботи буде багато! Щоб виконати всі завдання, потрібна тверда рука...

Фуше так тримав на стегнах свої напівзігнуті кисті, що здавалося, ніби він щось ховає в них, а його задовгі гаптовані золотом пальми на рукавах приховували немов навмисне зап'ястки. Видніли тільки довгі, гачкуваті пальці. Пальці зрадника, подумав імператор. Такими пальцями тільки грамузляти дрібні мерзенні дописи на письмовому столі. Ці руки не мають м'язів. Я не зроблю його своїм міністром закордонних справ!..

Міркуючи, імператор несамохіть відсунув ногу від улам-

ків хреста. Він хотів підійти до вікна. Імператорові здалося, ніби Фуше своїми прикритими очима косує на хрест, і йому стало прикро. Він швидко ступив крок уперед, задер підборіддя і гучним наказовим тоном, щоб швидше покласти край аудієнції, проказав:

– Я призначаю вас своїм міністром!

Міністр навіть не ворухнувся. Тільки повіка його правого ока піднялася трохи над зіницею, немов він щойно прокинувся. Здавалося, ніби він слухає оком, а не вухом.

Тонем, який міністрові видався надто вже недбалою самоочевидністю, імператор говорив далі:

– Ви очолите Міністерство поліції, яким ви так успішно керували.

Цієї миті з цікавістю піднята повіка знову опустилася на зіницю, приховавши короткий зелений спалах.

Міністр навіть не ворухнувся. Він зважує, думає імператор, він зважує надто довго.

Нарешті Фуше вклонився. Його слова вийшли з геть пересохлої горлянки:

– Ваша Величносте, я щиро радію, що знову можу служити вам.

– До побачення, герцогу Отрантський! – попрощався імператор.

Фуше випростався після поклону. Мить постояв заціпеніло і широко розплющеними, немов здивованими очима дививсь якраз у бік імператорських чобіт, між якими полиску-

вали уламки хреста зі слонової кості.

Потім вийшов.

Він ступав з опущеною головою по передпокою, кілька разів ледь привітавшись зі знайомими. Його ходи не чули. В м'яких черевиках, немов у панчохах, він безшумно спустився кам'яними сходами повз драгунів, що сиділи навпочіпки або лежали й хропіли, проминув сад, коней, що іржали й тупали копитами, напівосвітлені кімнати і прочинену браму. Ретельно обминав розкидані сідла та зброю. Опинившись за брамою, тихенько свиснув. Підійшов його секретар.

– Доброго ранку, Гайяре! – мовив Фуше. – Тепер ми знову трохи міністр поліції. Він здатний лише воювати, а не робити політику! За три місяці я буду могутніший за нього! – і показав пальцем на палац за своїми плечима.

– Тепер тут знову немов військовий табір, – мовив Гайяр.

– Тепер тут знову немов війна, – уточнив міністр.

– Авжеж, – погодився Гайяр, – але немов програна.

Вони пішли по вулиці поряд, як брати, і занурились у нічний туман, що був наче рідний їм і невдовзі поглинув їх.

VI

Час біг невпинно і видавався імператорові швидшим, ніж будь-коли раніше в його житті. Інколи його опановувало прикре відчуття, ніби час уже не кориться йому, як давніше, як багато років тому. «Багато років тому!» – проказав він уго-

лос і заходився рахувати, і заскочив себе на тому, що почав думати й рахувати, як старий дід. Давніше він сам визначав і спрямовував плин годин, які мали його міру та повноту й утверджували в багатьох частинах світу його ім'я і могутність. Сьогодні імператорові корилися, можливо, тільки люди, натомість час утікав від нього, розпливався і розмивався, тільки-но він прагнув схопити його. Можливо, й люди вже не коряться йому! Він лишив їх тільки на мить. Кілька коротких місяців вони не відчували його погляду, що приборкував і вабив, твердого і улесливого потиску його руки, грізного і ніжнього, гнівного і чуттєвого поклику його голосу. Звичайно, вони не забули його, – хіба можна забути такого, як він? – але відвикли від нього. Вони жили без нього, чимало навіть проти нього, і то в порозумінні з його ворогом королем. Люди вже звикли жити без нього. Імператор сидів сам між численних і часто змінюваних людей і друзів. Невдовзі приїхали його брати, сестри, мати.

Час минав, ставало ясніше і тепліше, весна в Парижі буяла і пишалась, скидалася майже на літо. В саду Тюїльрі пурхали дрозди, вже обережно й поволі поширились пахощі бузку, імператор, гуляючи самотній у саду, заклавши руку за спину і опустивши очі в жорству доріжок, не раз увечері чув солов'їв. Весна вже утвердилась. У такі години імператор думав, що він усе життя так уважно стежив за вічною зміною пір року, що набув звичку відчувати сприятливі або несприятливі нагоди, прихильні або неприхильні обставини, зичливий або

ненависний настрій природи, відчувати, які накази виконано згідно з його наміром, а які витлумачено хибно. Земля була територією, небо – союзником або супротивником, пагорб – пунктом спостереження, долина – пасткою, струмок – перешкодою, гора – прикриттям, ліс – засадою, ніч – спочинком, ранок – нападом, день – битвою, а вечір – перемогою або поразкою. Так просто було давніше. «Багато років тому!» – думав імператор.

Він повернувся в палац. Хотів побачити портрет сина. В неспокійні години імператор тужив радше за своєю дитиною, ніж за її матір'ю. Імператор був незвичайним витвором та поріддям свавільної природи і водночас, здавалося, змінив її закони, бо був немов не дитиною свого роду, а батьком своїх предків. Його предки жили завдяки його імені. Але природа мстива, він знав про це. Дозволивши імператорові надати блиску предкам, вона була змушена відмовити йому в нащадках. «Моя дитина! – думав імператор. Він думав про сина з ніжністю батька, матері і дитини. – Моя нещасна дитина! – думав імператор. – Він мій син, то, мабуть, і мій спадкоємець? Невже природа така зичлива, що повторить такого, як я? Я народив його, він народився для мене. Я хочу бачити його».

Імператор дививсь на портрет, кругленьке личко римського короля. То було жваве, опецькувате дитя, яких тисячі, здорове і невинне. Його лагідні очі довірливо дивилися назустріч ще не відомому, страшному, прекрасному і небез-

печному життю. «Це моя кров! – думав імператор. – Йому вже не доведеться завойовувати, але він повинен мати змогу утримувати. Я б давав йому добрі поради... Я не можу побачити його!...»

Імператор відступив на два кроки. Було надвечір'я, кризь відчинене вікно в кімнату заходили сутінки і повільно стелилися вздовж стін. Темні одяганки імператорського сина непомітно розчинилися в них. Біло світилося тільки його рідне і дуже далеке личко.

VII

На столі стояв пісковий годинник з відшліфованого берилу. Через вузьку шийку сіялася жовтувата тонесенька цівка піску, неспинно спадаючи в нижню колбу. Отож імператор усякчас мав перед очима свого ворога – час. Інколи він задовольнявся тим, що перевертав годинник, перше ніж вибігав пісок, – дитяча гра. Імператор вірив у таємниче значення дат, днів, годин. Він повернувся двадцятого березня. Двадцятого березня народився його син. Двадцятого березня він колись наказав розстріляти свого невинного ворога – герцога Енґієнського. Імператор мав добру пам'ять. Мертві – так само. Скільки ще часу потребують мертві, щоб помститися?

Імператор чув плин годин і під час розмов із міністрами, друзями та радниками, і тоді, коли народ під вікнами надворі

вигукував радісні заклики. Терплячий, розмірений і монотонний голос годинника був гучнішим за виття і галас юрби. Імператор любив його більше, ніж голос народу. Народ – ненадійний друг, час – вірний надійний ворог. У вухах імператора ще лунали ненависні крики, коли десять місяців тому, розбитий і безсилий, він покидав країну. Кожен радісний вигук юрби болісно нагадував йому про всі ненависні вигуки іншого тлуму.

Ох, він усе-таки мусить утримувати тих, хто вагається, навіть у брехунів створювати враження, ніби вони не брешуть йому, навіть нелюбим засвідчувати, ніби він любить їх. Він задрив своєму ворогові, старому і незграбному королю, що втік від нього. Король урядував ім'ям Бога і підтримував мир завдяки своїм предкам. Натомість він, імператор, змушений воювати. Він тільки генерал своїх солдатів.

VIII

Був лагідний квітневий ранок. Імператор покинув палац. Він їхав верхи по місту в сірому солдатському плащі, на білому коні, в бойових і все-таки вишуканих чоботях із м'якої юхти, на яких поблискували срібні остроги, вправний і небезпечний, у чорному капелюсі на опущеній голові, що вряди-годи несподівано смикалась угору, немов імператор раптом виходив із глибокої задуми. Він їхав ступою. Кінь розмірено й тихо вицокував на камінні. Людям, які бачили,

як їде імператор, у тупоті копит білого огира вже вчувався розмірений і люб'язний поклик тих небезпечних барабанів, які закликають на війну. Люди зупинялися, скидали капелюхи і кричали: «Хай живе імператор!» – зворушені, вражені й трохи налякані його виглядом. Цей його сьогоднішній образ вони знали з багатьох тисяч зображень, почеплених у їхніх кімнатах та кімнатах друзів, він прикрашав краї тарілок, із яких вони їли щодня, чашки, з яких вони пили, металеві руків'я ножів, якими нарізали хліб. То був знайомий, рідний, – атож, рідний, – образ великого імператора в сірому плащі та чорному капелюсі на білому огирі. Тому люди часом навіть лякалися, побачивши цей образ живим: живого імператора, живого коня, справжній плащ, реальний капелюх. Імператор їхав досить далеко попереду від свого почту, генерали та міністри в пишному вбранні їхали вслід за ним на шанобливій відстані.

Добре молоде сонячне сяєво сіялося крізь світло-зелені, свіжі крони дерев обабіч вулиць і в паризьких садках. Похмурим чуткам, які надходили з багатьох районів країни, людям сьгодні не хотілося вірити. Вже чимало днів точилися розмови про повстання вірних у країні королю військ проти імператора. Подейкували, що могутні світу цього ухвалили знищити імператора, а разом з ним і Францію. На всіх кордонах країни стояли готові до битви вороги, наганяючи страх. Імператриця жила у Відні, в домі свого батька, австрійського імператора. Вона не повернулася додому, її до

Франції не пустили. У Відні тримали в полоні й сина імператора. На всіх кордонах Франції вже чигала смерть. І все-таки цього ясного дня люди охоче забували про лиховісні чутки, війну на кордонах і смерть на чатах. Вони були схильні покладатись на добрі новини, про які писали в газетах. Тепер вони бачили, як по місту їде імператор, точнісінько такий, якого, як здавалося, вони знали, – могутній і замислений, розумний, величний і відважний, володар битв, – їде серед молодой весни паризькими вулицями, тож їм видавалося цілком природним, що небо прихильне до них та імператора, і вони всією душею віддавались відрадній мелодії цього щасливого дня та своїх радісних серць.

Імператор їхав у Сен-Жермен, то був день параду. Імператор зупинився. Скинув капелюха. Привітав зібраний там люд Сен-Жермена, робітників і солдатів. Він знав, що простолюди любить його чорне гладеньке волосся і рівні пасма, які свавільно, проте м'яко спадали йому на чоло. Перед бідними і простими людьми він видавався біднішим і простішим, коли стояв перед ними без капелюха. Сонце наближалося до полудня і вже припікало оголену голову. Імператор стояв непорушно. Він змусив і коня, і себе до невідомості пам'ятника, вплив і силу якої він знав уже багато років. Від юрби, де ясніли сотні червоних жіночих хусток, здіймався добре знайомий кислуватий і жирний запах поту, огидний дух злиднів під час свят, запах їхнього радісного збудження. Імператор розчулився. Він тримав капелюха в руці. Він

не любив народ, не довіряв його радості, захвату і запаху. А проте всміхався, непорушно сидючи на білому коні, – улюбленець народу, імператор і камінь.

У застиглих каре стояли солдати, його ветерани. Які вони однакові – фельдфебелі, капрала, ефрейтори – всі, кого пощадила смерть і хто знову повернувся до своїх звичних міщанських кислуватих злиднів. Імператорові спадало на гадку одне ім'я за іншим. Декого він добре пам'ятав і міг би гукнути того чи того. Та його серце не озвалось жодною нотою. Він соромився. Люди любили його, і він соромився, що його люблять, бо до тих, хто любив його, міг пройтися лише співчуттям. Він сидів на осяяному сонцем, а отже, вдвічі сьйливішому білому коні, з непокритою головою, мов придавлений галасом і криками. Ветерани в каре забили тепер у барабани. Як добре, що вони барабанять! Тепер імператор махнув капелюхом, ослабив вузду і зменшив тиск гомілок так, щоб кінь зрозумів його й затанцював на місці; потім заговорив, і людям у юрбі здалося, ніби щойно почуті барабани промовляють людською, імператорською мовою.

– Мої друзі, – почав імператор, – товариші моїх битв і перемог, свідки мого щастя і нещастя...

Кінь нашоросив вуха і ворушив тихенько переднім копитом у такт словам імператора.

Сонце стояло опівдні, світило молодо й лагідно.

Імператор насадив на голову капелюха і спішився.

ІХ

Підійшов до людей. Їхня любов підступила до нього з їхнім віддихом, потужно променилася з їхніх облич, як сьогодні сонце з небес, і йому раптом здалося, ніби так буде завжди. Тієї миті імператор бачив себе так, як бачили його шанувальники на тисячах портретів, на тарілках і ножах, на стінах кімнат, – уже як міф і ще живого.

Довгі місяці у вигнанні імператор тужив за цим народом. То був народ Франції, тож він знав його. Народ блискавично був готовий і любити, і ненавидіти. Був святковий і глузливий, легко захоплювався, його було важко переконати, він був гордий у злиднях, великодушний у щасті, довірливий і легковажний у перемозі, озлоблений і мстивий серед лиха, грайливий і дитинний під час миру, нещадний і нездоланний у битві, швидко розчаровувався, був водночас довірливий і недовірливий, забудькуватий і схильний легко примирятися завдяки гарному слову, завжди готовий до сп'яніння і неодмінно залюблений у поміркованість. Це був народ галлів, народ Франції. Отож він любив імператора.

Імператор уже не відчував недовіри. Люди обступили його. Кричали поблизу від нього: «Хай живе імператор!» – коли він стояв поміж них, серед них, і здавалося, ніби люди, поки він стоїть серед них, прагнули довести йому: вони теж ніколи не забували, що він їхній імператор. Він був їхнім си-

ном і їхнім імператором.

Імператор обняв одного літнього унтер-офіцера. Той чоловік мав похмуре, жовтувате, сміливе кістляве обличчя, шпакуваті, обвислі й ретельно розчесані вуса, був вищий від імператора на цілу голову, і, поки вони стояли обнявшись, здавалося, ніби імператор віддався під захист худого і кістлявого ветерана. Унтер-офіцер схилив голову ліворуч, а оскільки йому перешкождали і власний зріст та незграбність, і невисока та опасиста постать імператора, цей рух видавався трохи сміховинним, але дав змогу імператорові поцілувати його в праву щоку. Імператор відчув запах жовтуватої шкіри, гострого оцту, яким ветеран змастив свіжоголені щоки, поту, що крапельками спадав йому з чола, а також тютюну, яким тхнуло з його рота. Раптом увесь народ став імператорові близьким і рідним. Так, солдатам, тим дивовижним воїнам французької країни, був властивий запах народу; так пахла сама вірність, солдатська вірність: потом, тютюном, кров'ю і оцтом. Цілуючи одного солдата, імператор цілував та обіймав увесь народ, удихав його запах, запах усієї своєї Великої армії, всіх полеглих і тих, хто вижив. Тим часом народові, що бачив, як довгов'язий, худий і кістлявий унтер-офіцер обіймає і немов захищає опасисте й куце тіло імператора, здавалося, ніби він увесь стоїть там в обіймах імператора, ніби він сам обіймає імператора. Сльози наповнили очі глядачів, і вони хрипкими голосами заревіли: «Хай

живе імператор!» Бажання плакати здушило їхні радісні горлянки. Імператор опустив руки. Ветеран відступив на три кроки назад і виструнчився. Під його кущавими, пишними бровами світилися маленькі чорні очі – віддані й небезпечні вогники вірності.

– Де ти воював? – запитав імператор.

– Мій імператоре, під Йеною, Аустерліцом, Ейлау, Москвою, – відповів унтер-офіцер.

– Як тебе звуть? – запитав імператор.

– П'єр-Антуан Лавернуаль! – прогримів унтер-офіцер.

– Я дякую вам, – проказав імператор гучним голосом, тож його мали чути всі, – лейтенанте П'єр-Антуане Лавернуалю!

Новий лейтенант знову виструнчився. Відступив ще на крок назад, підняв свою худу смагляву руку, помахав нею, мов прапором, і вигукнув здушеним голосом: «Хай живе імператор!» Знову став у шереду товаришів, звідки його витягнув імператор, і півголосом розповідав усім, хто зібрався навколо:

– Ви тільки подумайте, він одразу впізнав мене! Ти, мій любий Лавернуалю, сказав він, був під Єною, Аустерліцом, Ейлау і Москвою! Ти ще не маєш ніякої відзнаки. Ти матимеш її. Я призначаю тебе лейтенантом.

– Він знає нас усіх, – проказав один з унтер-офіцерів.

– Він не забув нікого! – додав другий.

– Він упізнав його, – шепотіли десятки солдатів. – Він знав його прізвище. Знав навіть обидва імені. П'єр-Антуане Ла-

вернуаю, сказав він, я знаю тебе.

Імператор тим часом знову сів на коня. Лавернуаль, думав він, бідолашний довгов'язий Лавернуаль! Щасливий Лавернуаль! Імператор зняв капелюха і, видимий усім, підвівшись на стременах, крикнув голосом, який звук, щоб його чули й розуміли серед гуркоту гармат:

– Паризький народе! – вигукнув він. – Хай живе Франція!

Імператор повернув коня. Всі ринули йому вслід – і відокремили його, сяйливого коня і сірий плащ від імператорського почту. За імператором пішла не одна сотня людей: чоловіків у мундирах і в цивільному, а також жінок у червоних хустках, що яскріли під юним сонцем.

X

Імператор повернувся додому, присоромлений, утомлений і скорботний. Завжди він змушений обіймати невідомих бідних людей, давати їм титули й ордени, щоб вербувати і купувати їх. Вони любили його, а йому були байдужі. Імператор соромився. Обіймати ще одного Лавернуаля! Невже і цього звуть Лавернуаль? У Великій армії було багато тисяч унтер-офіцерів, чотиреста тисяч солдатів. Він, великий імператор, соромився малих лавернуалів...

XI

Імператор наказав, щоб у кожному місті країни дали по сто гарматних пострілів. То була його мова. Отак він повідомив народові, що одержав перемогу над повсталими ворогами – друзями короля.

Гармати прогриміли в усій країні, і їм вторувало могутнє відлуння. Люди давно вже не чули гарматного ляскоту. А тепер, почувши, злякалися. Вони знов упізнали голос нещадного імператора, що повернувся в країну. Навіть про мир він повідомляв пострілами.

Брат імператора казав:

– Було б краще звеліти бамкати в дзвони, а не стріляти з гармат.

– Так, – погодився імператор, – я люблю дзвони, і ти знаєш про це. Я б охоче послухав їх. Але зі дзвонами я ще почекаю. Я звелю бити в них, коли переможу могутнього, справжнього ворога.

– Кого ти маєш на увазі? – запитав брат.

– Увесь світ, – повільно і врочисто мовив імператор.

Брат підвівся. Тієї миті він боявся всього світу, що був ворогом імператора, а водночас боявся і брата, що мав за ворога цілий світ. Ще надворі, перед дверима, перше ніж зайти, він проймався співчуттям до імператора і відчував страх за нього, й вирішив не виявляти перед його обличчям ані стра-

ху, ані співчуття. А тепер, стоячи перед імператором, він, як уже віддавна, скорився і його поглядові, і голосу. Братові здавалося, ніби він – один із безіменних гренадерів могутнього імператора.

– Сядь, – мовив імператор, – маю сказати тобі щось дуже важливе. Тільки тобі, тобі одному я можу сказати це. Я б краще звелів бити в дзвони, але наказав стріляти з гармат, бо дзвони були б брехнею, – брехнею і обіцянкою, якої я не можу дотримати. Брате, миру ще немає! Я хочу, щоб люди звикли до гармат. Я б хотів миру, а вони змушують мене до війни. Всі послы всіх країн давно б уже покинули Париж, якби мій поштмейстер не затримав їхніх коней. Вони акредитовані в короля. Вони не гості народу Франції та її імператора. Ох, вони ненавидять мене ще дужче, ніж я зневажаю їх! На кордонах вони ловлять моїх посланців. До імператриці не доходить жоден мій лист. Ох, брате! Коли походиш із такої родини, як наша, то знаєш великий світ не дуже добре. Це наша помилка, брате, помилка неродовитих. Я принизив королів, але від того, що їх принижую я, такі, як я, такі, як ми, вони меншими не стають. Це робить їх мстивими, і вони прагнуть помсти. Останній із моїх гренадерів має більше шляхетності, ніж вони. Перемогти жалюгідних повстанців у країні було легко. Така перемога не заслуговує бамкання дзвонів. Є ще більше ворогів навіть у країні – депутати. Вони не народ, але народні обранці. Національні збори. Я підпорядкований їм. Але тільки я можу прагнути свободи,

тільки я, бо я досить могутній, щоб берегти її. Я імператор французів, бо я їхній генерал.

– Отже, ти воюватимеш, – тихо виснував брат.

– Воюватиму, – кивнув імператор.

XII

Імператор потребував триста тисяч нових рушниць. Він звелів виготовити їх. На всіх заводах країни почали гамселити молотами, кувати, виливати, паяти і зварювати метал. Для нових трьохсот тисяч рушниць були потрібні люди. Хлопці всієї країни покидали своїх наречених, матерів, дружин і дітей. Імператор потребував провіанту. Пекарі всієї країни заходилися з потрійним завзяттям випікати хліб, який довго не черствів, а різники країни стали засолювати м'ясиво, щоб воно довше зберігалось, а всі горілчані майстри курили в десять разів більше горілки, цього напою битв, який робить боягузів сміливими, а сміливих ще сміливішими.

Імператор наказував, наказував. Він тішився послухом свого народу і черпав із тієї втіхи силу віддавати нові накази.

XIII

Ішов рясний дощ, коли імператор переїхав до іншого палацу – Єлисейського, що стояв за містом. Годі було щось почути, крім гучного й невпинного спадання дощових потоків

на густі крони дерев у парку. Не чути було голосів міста і вірних та настирливих вигуків народу: «Хай живе імператор!». То був добрий і теплий дощ на початку весни. Поля потребували його, селяни благословили його, земля охоче й тужливо віддавалася йому. Натомість імператор думав про те, що дощ має властивість пом'якшувати ґрунт, тож солдатам буде не дуже легко йти вперед. Дощ намочує солдатські мундири. Дощ робить ворога майже невидимим (за певних обставин). Від дощу солдати мокрі та хворі. Якщо плануєш похід, потрібне сонце. Сонце робить людей бездумними і веселими. Сонце п'янить солдатів і прояснює голови генералам. Дощ стає в пригоді тільки ворогові, що не нападає, а чекає нападу. Дощ перетворює день у наполовину ніч. Коли дощить, ті солдати, що були селянами, думають про рідні поля, а потім про дітей і дружин. Дощ був ворогом імператора.

Уже цілу годину він стояв коло відчиненого вікна і з утомленою та покірною зосередженістю дослухався до невпинного ляпотіння. Він бачив усю країну – ту, чиїм імператором і верховним володарем він був, – поділену на ниви, садки й ліси, на села і міста. Він бачив тисячі плугів, чув, як розмірено дзвенять коси і швидко та коротко шурхають серпи. Бачив чоловіків у клунях, хлівах, повітках, млинах, кожен чоловік зі спокійною любов'ю віддавався праці, чекав на гарячий суп увечері після роботи, а потім на солодкий сон в обіймах дружини. Сонце і дощ, вітер і день, ніч і туман, тепло і холод були знайомі селянам, становили добрий або прикрий

дар небес, в усякому разі, щось майже рідне. Інколи з глибин душі імператора піднімалася давня туга, якої він ніколи не відчував у бурхливі роки своїх перемог і поразок, – туга за землею. Ох! Його предки теж колись були селянами!

Імператор, стоячи обличчям до вікна, лишився на самоті з сутінками. В кімнату тепер заходив гіркий дух землі і листя, змішаний із солодким запахом каштанових свічок та бузкових китиць, із вологим подихом дощу, що відгонив в'ялістю і далекими водоростями. Милий шелест пронизував лагідні сутінки, дощ, вечір і парк мирно розмовляли між собою.

Такий, як був, із непокритою головою, імператор вийшов із кімнати. Він хотів у парк, відчути солодкий дощ. У палаці вже всюди горіли вогні. Серед яскравого світла імператор швидко, мало не гнівно ступав з опущеною головою повз охоронців. Вийшов у парк і знай походжав, заклавши руки за спину, вперед і назад лише по одній короткій широкій алеї й дослухався до жвавої розмови дощу і листя.

Раптом праворуч, у густій пільмі дерев імператор почув звук, який видався йому дивним, ба навіть підозрілим. Він знав, що є люди, які прагнуть убити його. Якусь мить думав, що для такого імператора, як він, це був би сміховинний кінець: стати жертвою жалюгідного замаху серед мирного парку під час безглузлого доброго дощу. Він ступив між дерева на вже мокру землю в той бік, звідки, здавалося йому, долинув голос, і, приголомшений і водночас зрадивши, побачив за пару кроків від себе жінку. Її білий чепчик полискував.

– Підійди! – гукнув імператор. – Підійди! – гукнув він знову, бо жінка не ворушилася.

Тепер вона підступила ближче і стала перед імператором, мабуть, за два кроки від нього. То була, безперечно, служниця. Мабуть, подумав імператор, вертається від якогось чоловіка. Відомі пригоди! (Такі звичайні, цілком звичайні пригоди розважали імператора.)

– Чого ти хочеш? – запитав імператор. – І що ти тут робиш?

Жінка не відповідала, а тільки опустила голову.

– Відповідай! – наказав імператор. – Підійди ближче!

Жінка підійшла до нього близесенько. Тепер імператор уже бачив її. Таж, певне, це одна з дівчат його челяді.

Жінка стала навколішки, просто на мокру землю, але голову не підводила. Її коси ворушилися майже на рівні халяв імператорських чобіт. Імператор нахилився до неї. Тепер вона нарешті щось сказала.

– Імператоре! – мовила жінка. А потім додала: – Наполеоне! Мій імператоре!

– Встань! – наказав імператор. – Кажі, що сталося?

Жінка відчула в його голосі нетерпіння і небезпеку. Підвелася.

– Розповідай! – наказав імператор. Узяв її за руку й повів на алею. Зупинився, пустив її і наказав ще раз: – Розповідай!

Тепер у світлі, яке падало з вікон на алею, він бачив, що жінка молода.

– Я накажу покарати тебе! – розсердився імператор і водночас погладив рукою мокре обличчя жінки. – Хто ти?

– Анжеліна П'єтрі! – відповіла жінка.

– З Корсики? – запитав імператор. Прізвище було знайоме йому.

– З Аяччо! – прошепотіла жінка.

– Геть! Мерщій! – звелів імператор.

Жінка розвернулася, підняла обіруч сукню, побігла по жорстві і зникла за рогом.

Імператор поволі йшов далі. Аяччо, думав він. Анжеліна П'єтрі з Аяччо!

Імператор наказав слuzі перевдягти його. Сьогодні він їхав в Оперу. Приїхав посеред другого акту. Стояв випростаний у ложі з капелюхом на голові. Понад оксамитовим темно-червоним бортиком сяяв сліпучий фрагмент його білих, мов сніг, штанів для їзди верхи. Люди підвелися і прикипіли очима до бортика, а оркестр загравав «Марсельєзу».

– Хай живе імператор! – гукнув зі сцени якийсь актор. Уся зала віддунила: – Хай живе імператор!

Імператор кивнув головою і вийшов із ложі. На порозі обернувся до ад'ютанта й мовив:

– Занотуйте: Анжеліна П'єтрі з Аяччо.

І одразу знову забув ім'я. Лише думав: Аяччо.

XIV

Імператор потребував зброї, солдатів і великого параду.

Перед обраними представниками народу, яких він зневажав, перед солдатами, яких любив, перед священиками віри, якої не шанував, і перед паризьким людом, чиєї любові боявся, імператор вирішив постати як оборонець країни і свободи. Цього дня на кілька годин зупинилися всі верстати, на яких готували війну. Спочивали ковалі та слюсарі. Натомість мірошники, пекарі, різники і ті, хто куриє горілку, працювали для свята. Того дня солдати мали вдягти нові мундири, пошиті їм для війни.

Церемоніймейстер склав план величної і нудної церемонії.

Свято відбулося першого червня. Той день був одним із найтепліших після повернення імператора, гарячим і зрілим літнім днем. Спека стояла незвичайна, ще ніколи не бачена такої пори року. Той рік узагалі засвідчував квапливу зрілість. Уже відцвів бузок. Швидко щезли хрущі. Невдовзі буйно розрослося темно-зелене листя каштанів. У лісах давно вже достигали суниці. Часто спадали бурі, лютуючи, мов у розпалі літа. Сонце пекло, його сяєво було нещадним. Навіть у ясні, безхмарні дні ластівки літали дуже низько, майже над бруком вулиць, хоча в інші роки літали так тільки перед самим дощем. Люди то тут, то там, і тихо, й на повен голос

говорили про неминуче лихо. Газети всієї країни запевняли, що буде мир. Проте в усіх селах та містах забирали в рекрути і знову брали до війська ветеранів. Люди зі страхом прислухалися до ревного гупання ковальських молотів, що кували зброю, з жахом чули від різників про державні замовлення, а на плацах спостерігали лиховісне завзяття муштрованих солдатів. Тож люди цього святкового дня збиралися, хоч і з цікавістю, але невдоволено.

На широкій площі вже почалося святкування. Прийшли представники від кожного полку: офіцери, унтер-офіцери, солдати. Двісті вояків несли сяйливі імператорські орли з латуні та золота; в одному місці стояли кавалери орденів Почесного легіону, в другому – державні радники, в інших місцях – університетські професори, судді, міські радники, кардинали, єпископи, імператорська гвардія і національна гвардія. Блищали шаблі і багнети сорока п'ятьох тисяч озброєних людей. Гриміла сотня гармат. Навколо заціпенів простолюди – незліченний, безіменний, цікавий, злиденний і завзятий. Сонце дедалі нещадніше пекло широкий, позбавлений тіні плац. Від часу до часу долинали сувора команда, короткий барабанний дріб, оглушливі сурми, брязкіт зброї, глухі удари прикладів об землю. Люди чекали. І щоразу жорстокіше прямило сонце.

Згодом почули, що прибуває імператор. Він їхав у позолоченій кареті, запряженій восьмериком коней, білі султани на їхніх головах колихались, немов пустотливі й горді срібні

вогники; обабіч карети імператора їхали верхи його маршали. Пажі були вбрані в зелені, червоні та золоті шати. Позаду їхали драгуни і кінні гренадери. Прибув імператор. Його навряд чи впізнавали в перламутровій мантиї, в білих сатинових штанах, у чорному оксамитовому капелюсі з білими пір'їнами. Імператора навряд чи впізнавали в супроводі його братів у білому вбранні. Імператор піднявся на трибуну, на той надміру піднятий трон. Обабіч від нього стояли брати, нижче від нього – канцлер, міністри і маршали. Їх усіх навряд чи впізнавали: надто вже пишно вони вирядились.

Сам імператор почувався таким самотнім, як ще ніколи в житті. Відчував, що його не впізнали. Стояв сам на піднесеному троні, під синім небом і пекучим сонцем, високо над народом і солдатами, між небом, що було широким, синім, безхмарним і загадковим, і слухачами, які купчилились не менш широкою і загадковою масою.

Імператор заговорив. Він довіряв силі свого голосу. Але сьогодні навіть власний голос видавався йому чужим.

– Ми не хочемо короля! – кричав він. – Його прагнуть утвердити наші вороги. Змушені вибирати між війною і ганьбою, ми вибираємо війну...

Ще два дні тому, коли імператор написав ці слова, вони видавалися йому простими і очевидними. Він знав французів. Честь була їхнім богом, а ганьба – дияволом. Вони були найкращими солдатами у світі, бо ними командувала богиня честі, найнещадніша володарка воїнів. А якому богові

корився він сам, імператор?

Це питання стало дошкуляти йому, поки він чужим голосом виголошував свій маніфест. Він уперше промовляв до французів із надміру високої трибуни, вперше вбрався в перламутрову шовкову мантію, вперше мав на голові чужого капелюха з чужими пір'їнами. Він уперше, здавалося йому, відчував неблаганну пустельну порожнечу фізичної самотності. Ох! То була не та самотність, що завжди видавалася йому бажаною і рідною. Аж ніяк не самотність могутнього, або зрадженого, або вигнаного, або приниженого. Тут, на тій надміру високо піднятій трибуні, панувала самотність людини, яку покинули геть усі. Великий імператор на своїй височині почувався злидненным. Не міг роздивитися жодного з багатьох тисяч облич. Лише понад головами, понад шапками, двокутними і звичайними капелюхами, бачив ген удалині невізанне обличчя маси, яку називають народом. Власні слова звучали йому, мов чужі та пусті, а їхня врочистість видавалася йому не менш моторошною, ніж його самотність. Імператор почувався на тій трибуні, немов на дивному і сміховинному пристрої, немов стояв водночас і на троні, й на дибах. Його одяг був театральним костюмом, людська юрба – публікою, а різні достойники й він сам – до-стеменими акторами. Віддавна він мав звичку промовляти поміж солдатів, одягненим у своє звичайне вбрання, відчувати віддих зібраних навколо нього людей, такі звичні йому солдатські запахи поту і тютюну, гострий дух шкіри і кусливі

пахощі вакси для чобіт. А тепер він стояв високо понад тими запахами, злиденний і величний, пустий і в чужому вбранні, сам під розжареним сонцем. Навіть невагомі пір'їни на капелюсі давили страшним тягарем, здавалося, ті пір'їни з непотрібного, безглузлого й важезного свинцю. Імператор раптом зняв капелюха, просто-таки зірвав його з голови. Тепер люд зусібіч бачив його знайома, темне лискуче волосся. Потім могутнім порухом скинув із плечей мантию, і здавалося, ніби плечі самі віджбурнули її, дарма що це могли зробити тільки руки. Тепер усі бачили імператора в його звичайному мундирі, точнісінько таким, яким зображували його на сотнях тисяч стін, на тарілках, ножах, в усіх трактирах, в усіх хатинах багатьох країн. І зміненним голосом, тобто своїм давнім і добре знайомим, гукнув:

– І ви, солдати, мої брати в житті і перед смертю, товариші моїх перемог...

Запанувала цілковита тиша, і тільки голос імператора грімів у гарячому повітрі. Депутати і достойники вже не слухали, а прагнули зайти в затінок. Натомість народ і солдати стояли надто далеко від імператора й розуміли лише кожне третє слово. Зате бачили тепер імператора таким, яким любили його. Отож крикнули:

– Хай живе імператор!

Імператор похапцем закінчив промову. Збіг сходами вниз назустріч крикам зібраного люду. А в церемоніалі передбачали, що він мав зійти тими сходами з поважною повіль-

ністю. Та його опанувало нетерпіння людини, яка повернулася додому. Він надто довго ціпенів там, нагорі, мов вигнанець із рідного краю. Він ступав дедалі швидше. І вже більше схожий на солдата, ніж на імператора, майже зіскочив з останньої сходинки на землю.

Угорі, на покинутій трибуні, видніла млява і жалюгідна, перламутрова мантія імператора, його злиденна й пишна помилка, якої він позбувся. А капелюха з білими пір'їнами підхопив хтось із достойників і тепер урочисто й безпорадно ніс його обіруч. Народ і солдати вже юрмилися перед щедрими ятками крамарів. Уже почали роздавати горілку, кров'янку і хліб.

Опівдні все вже давно минулося. А невиситиме сонце пекло й далі, врочисте й нестерпно жорстоке.

XV

Отак урочисто імператор присягнув французькому народові захищати свободу. Крім того, складалося враження, що він уже не той колишній імператор-завойовник. Але люди в країні чули тільки брязкіт зброї і спів солдатів-ветеранів, які після довгих місяців перерви вернулися в казарми, і молодих рекрутів. Уже ніхто не сумнівався, що імператор зміцнює армію. Люди вже не вірили газетам, які запевняли: мовляв, невдовзі всі держави світу замиряться з імператором. По містах і по селах літали брехливі чутки, з газетних шпальт,

із вуст лестунів, підслухачів, пліткарів і всезнайків табунцями злітали оманливі й барвисті, чарівні голуби брехні й кружляли понад головами солдатів, що маршували звідусіль до столиці, а звідти на північний захід. Отже, має бути війна, а розмальовані крилаті чутки – брехня. Ох, французький народ знав усі ознаки, які провіщають війну! Майже блискавично в усіх закутках країни знову поширився великий страх. Барвисті голуби, ці брехливі вісники миру, вже не ширяли в повітрі, а загинули серед великого страху й похмурого мовчання, серед якого тільки й можна почути правду, правду про неминучу війну. Вночі горіли сторожові вогні солдатів, що спочивали по дорозі на північний захід. Уранці їхні сурми пронизували своїм співом усю країну. Солдати йшли маршем по гарячих, сухих шляхах із квітучими полями обабіч, бачили, як досягає збіжжя, і запитували себе: чи ще їстимуть вони хліб нового врожаю? Можливо, вони загинуть раніше, ніж змелють це зерно, можливо, самі стануть часткою землі, гноєм для ланів, – і хто знає, яких чужих ланів? Ветерани, що вже брали участь у багатьох війнах імператора, згадували своїх товаришів, що полягли трупом у чужих країнах. Усі ветерани знали один одного. Й відрізнялися від решти тим, що спілкувалися між собою своєю власною мовою, мовою, якої солдати всього світу навчаються тільки перед обличчям смерті. Ветерани мали сотні тисяч спільних спогадів: про бурі і спеку, місяць уповні та вечори, полудень і ранок, а на іконку й криницю, на скирту й череду

вони дивилися іншими очима, ніж молодь.

– Пам'ятаєш, – міг сказати котрийсь із них, – тоді в Саксонії? Там була криниця, коло якої ми з третьої роти мали стояти на варті два кляті й криваві довгі дні.

– Авжеж, – відповідав йому хтось, – криниця, що, як я знаю, стояла за три милі від Дрездена...

– А як смакувала ковбаса коло Ейлау! – казав хтось третій.

– Ще б пак, – підхоплював четвертий, – адже ту ковбасу зробили з доброго огира!

– Тоді то був кінь нашого полковника.

– А тепер нас чекає хіба що капітанський!

– А де, власне, поліг той малий і дурний Дегранж?

– Мабуть, на Березині. Він був такий малий, що який-небудь старий короп, певне, ковтнув його!

– А капрал Дюпої?

– Хай йому біс, під Аустерліцом! Ти що, пам'яті вже не маєш? Забув добрягу Дюпої?

Молоді рекрути анітрохи не розуміли тих розмов. Тільки знали, що й вони йдуть на смерть. Можливо, думали вони, старшим було легко йти на смерть, бо вони все-таки знали імператора. А от їм імператор чужий, а життя близьке. Чому він прагне війни? Навіщо, куди і чому вони повинні йти?

Але все-таки йшли, йшли та йшли. А йдучи по Парижу й проминаючи палац, де жив імператор, гукали: «Хай живе імператор!»

Натомість він, імператор, був самотній. Самотній, завжди

самотній, сидів він перед картами – великими, строкатими і плутаними, своїми улюбленими картами. На тих картах був увесь великий світ. Увесь великий світ складався з самих бойовищ. Ох, як легко завоювати світ, якщо дивитись тільки на карти, де він зображений! На них кожна річка – перешкода, млин – опорний пункт, ліс – криївка, пагорб – спостережний пункт, церква – об'єкт атаки, струмок – союзник, а всі лани всього світу, луки і степи – які розкішні сцени пишних битв! Які гарні карти! Вони зображують землю гарніше, ніж картини. Земля, коли споглядати тільки карти, видається малою, тож її можна швидко перейти, так швидко, як дасть змогу час, оті дзигарі, які невблаганно цокають, пісок, що невпинно сиплеться...

Імператор позначав на картах хрестики, зірки та рисочки, замислившись, немов грав у шахи. Писав цифри то з одного, то з другого боку. Ось убиті, а ось кількість живих, тут гармати, а там вершники, тут обоз, а там санітарна частина. Тільки коні, мішки борошна, бочки горілки, вороги, люди, коні, горілка, валахи, воли, – і люди, люди, люди, щоразу люди.

Інколи імператор підводився, відходив від столу та від карт, відчиняв вікно й дивився на великий, широкий плац, де колись він, дрібний невідомий офіцер, командував багатьма невідомими солдатами. Багато тисяч дрібних солдатів ішли тепер на північний захід. Імператор прислухався до їхніх пісень. Чув їхні барабани. То були ще давні барабанщики. Чув їхню швидку і тверду ходу. То була дивовижна, про-

ворна й переможна хода французів, ритм швидких, сміливих ніг, що ходили по шляхах половини світу: бравих ніг, ніг імператорських солдатів, ще корисніших і потрібніших, ніж їхні руки.

У такі хвилини імператор із пожадливою втіхою дослухався до вигуків «Хай живе імператор!». Із радістю в серці знову сідав за стіл перед картами і червоним, кривавим олівцем там і там ставив цифри. Вони означали: горілка, коні, воли, вози, гармати, солдати, – солдати, що саме йшли повз палац і гукали: «Хай живе імператор!»

XVI

Імператор давно вже не бачив матері. Він дуже рідко згадував її, оту стару жінку. Тепер прийшов попрощатися з нею, перше ніж рушити на війну. Цього вимагали і звичай, і його серце.

Незграбно, просто і гідно мати сиділа в широкому фотелі в затемненій кімнаті. Вона любила прохолодні сутінки, темно-червоні важкі завіси на зачинених вікнах, лагідну захисну тишу замкненого дому з грубими стінами. Мати була стара і вже не витримувала буяння літнього сонця.

Син прийшов до матері перед обідом. Він, здавалося, приніс частку насиченої сяйливої спеки, що панувала сьогодні в місті. Серед лагідних темно-червоних, ледь пронизаних сонцем тіней, які виповнювали кімнату, його білі, мов сніг, туго

напнуті штани полискували занадто яскраво, мало не обпікаючи очі. Імператор приїхав верхи, його остроги видавали вишуканий, але недоречний і прикрий у цій кімнаті дзенькіт. Він нахилився, поцілував руку матері й зачекав, поки вона поцілує його в голову, в нахилене тім'я. Якусь мить стояв у цій зігнутій, украй незручній позі. У своїх завузьких штанах імператор навряд чи міг стати навколішки. М'яка, велика й дуже біла материна рука кілька разів погладила йому волосся. Обоє мовчали.

– Сину, сядь! – проказала нарешті стара жінка. Імператор випростався, але й далі стояв, не відступаючи від матері. Вона не знала, що тримає його на ногах: шанобливість чи нетерпіння. Вона знала свого сина. Він був не менш шанобливий, ніж нетерплячий. – Сядь, мій сину! – повторила вона, і син послухався.

Він сидів прямо перед матір'ю, якраз навпроти вікна, на його обличчі відображувалися темно-червоні, пронизані сонцем завіси.

Мати обернулася до сина всім тілом. Довгу мить спостерігала його. Імператор відчував погляд її відкритих ясних очей, дав матері перевірити себе. Та й він вивчав її старе обличчя, великі гарні вуста, гладеньке чоло, де не проступила ще жодна зморшка, тверде підборіддя і гарний прямий ніс. Так, немає сумніву, він багато успадкував від матері. Вона мала подобу матері великого імператора, яким він був. Споглядаючи матір, він пересвідчився, що підтверджено і його

обличчя, і майже підтверджено долю. Але тепер він не мав ані терпіння, ані часу для споглядання. Тихо посунув уперед один чобіт, мати помітила.

– Я знаю, – заговорила вона, і її голова ледь затрусилася, а голос був скорботний і тихий. – Знаю, – казала вона, – що ти не маєш часу. Ти, мій сину, ніколи не мав часу. Ти став таким великим через нетерпіння. Стережися, щоб нетерпіння не довело тебе до загибелі. Ти повернувся тепер через нетерпіння. Ти мав би лишатися там!..

– Я не міг! – відповів імператор. – Мої вороги надто ненавидять мене. Вони запхали мене на далекий, пустельний острів. Я мав бути швидшим за них. Я мав заскочити їх зненацька.

– Так, заскочити! – мовила мати. – Це твоя манера. Але й чекання має свою цінність.

– Я вже задовго чекав! – вигукнув імператор. Він підвівся. Розмовляв тепер дуже гучно, і його голос звучав уже майже як лайка: – Я не міг чекати ще довше! – кричав він. – Вони б удерлися до країни, якби я чекав довше!

– Тепер уже запізно чекати... – мовила мати. – Ти тільки посидь, мій сину, я, можливо, маю ще тобі щось сказати.

Імператор сів знову.

– Мій бідолашний сину, – промовила стара жінка, – я, мабуть, бачу тебе востаннє! Я молюся, щоб ти пережив мене. Я ніколи не боялася за твоє життя або боялася дуже рідко. А тепер мені страшно. Я не можу допомогти тобі, бо ти й сам

могутній. Не можу й порадити тобі, бо ти й сам розумний. Я можу тільки молитися за тебе.

Тепер імператор опустив голову. Глянув на темно-червоний килим. Зіперся ліктями на свої сліпучі білі штани і вперся підборіддям у зчеплені руки.

– Так, молися за мене, мамо! – сказав він.

– Якби твій батько ще жив, – казала далі мати, – він придумав би якийсь вихід.

– Батько не зрозумів би мене! – кинув імператор.

– Мовчи! – вигукнула, майже крикнула мати, і її металевий, гарний низький голос забринів. – Твій батько був великий, розумний, сміливий і скромний. Ти всім завдячуєш йому. Ти успадкував усі його риси, крім скромності. Твій батько мав терпіння!

– Мамо, я маю іншу долю! – відповів імператор.

– Так-так, – підтвердила стара жінка, – ти справді маєш іншу долю. – Помовчала якусь мить, а потім заговорила знову: – Сину, мені здається, ти постарішав, як ти почувашся?

– Мамо, я інколи втомлююсь, – признався імператор. – Інколи я зненацька відчуваю втому.

– І яка причина?

– Я не звертався до лікаря. Якщо я покличу лікарів, це означатиме, що я смертельно хворий.

– Ти витримаєш це?

– Я мушу, мамо, мушу. Я повернуся могутніший, ніж будь-коли. Я переможу їх!

Імператор підняв голову й дивився просто повз матір, на мету, яку хотів бачити тільки він... на переможне повернення.

– Нехай Господь благословить тебе! – проказала мати. – Я молитимусь за тебе.

Імператор підвівся. Підійшов до старої жінки й нахилився. Вона перехрестила сина і подала свою білу, стару, велику м'яку руку. Він поцілував її. Лівою рукою мати обняла сина за шию. Крізь чорний шовк її рукавів він відчув на шії лагідне тепло повних материнських рук. Цієї миті імператора опанував смуток. «Я б хотів отак обняти свого сина, – подумав він. – Таж моя мати щаслива, бо має змогу обняти свого сина!»

Одна тепла краплина, друга, третя впали на його нахилене до землі тім'я. Імператор не наважувався глянути, та, власне, й не міг, утримуваний фактично лагідними кайданами материнських обіймів. Коли мати нарешті відпустила сина, і він зміг підвестися, то побачив, що мати плаче. Вона плакала з незворушним обличчям, жодна риска не змінилася на ньому. Тільки з її великих, широко розплющених очей ненастанно збігали сльози.

– Мамо, не плач... – безпорадно й тихо благав імператор.

– Я плачу з гордості, – відповіла стара жінка своїм звичайним голосом, неначе зовсім не плакала. Її горло, вуста і голос не мали нічого спільного з її сльозами.

Мати ще раз перехрестила сина і щось пробурмотіла. А

потім мовила:

– Іди, мій сину! Нехай Господь, мій сину, благословить тебе, нехай Господь благословить тебе, мій імператоре!

Імператор ще раз уклонився і мерщій вийшов. Його остроги видзенькували, чорні чоботи вилискували, незважаючи на сутінки в темно-червоній кімнаті, а білі, мов сніг, штани сяяли яскраво й кричуще.

XVII

Коли за півгодини імператор інспектував війська паризького гарнізону, і то востаннє перед походом на війну, він ще відчував на тім'ї поцілунок і сльози старої жінки, але все-таки йому здавалося, ніби збігло вже багато часу, відколи він вийшов із затіненої червоної кімнати. Солдати паризького гарнізону були підготовані для майбутнього воєнного походу ретельніше, ніж решта військ країни. Навіть рекрути мали здорові й веселі обличчя добре нагодованих людей. Імператор задоволено дивився в сміливі, молоді та слухняні очі хлопців, нещодавно вперше взятих до війська, та в мудрі, вірні та віддані очі своїх досвідчених ветеранів. Їхні ранці, шинелі й чоботи видавались міцними. Чоботи імператор перевіряв із подвоєною пильністю, майже з любов'ю. Під час походу, який він задумав, дуже багато залежало від чобіт та ніг, майже не меншою, а може, ще й більшою мірою, ніж від рук та рушниць. Але імператор був задоволений і рушниця-

ми. Цівки були щойно змащені, матово-сині та надійні, й полискували лагідно і грізно. Яскріли відполіровані вістря багнетів. Імператор повільніше, ніж звичайно, майже замислено ходив поміж застиглими рядами і вряди-годи тягнув за гудзик, перевіряючи, чи міцно він тримається, за якийсь ремінець, за портупею, за шнурок. Підійшов до великого польового казана, запитав, яке м'ясо варять сьогодні, а почувши, що зварили валаха, наказав, щоб і йому дали шматочок. Після свого останнього невдалого походу він не куштував баранини з бобами. Взяв олов'яну ложку в якогось сержанта, лівою рукою підніс до вуст скибку хліба, а правою – повну ложку, стояв, широко розставивши ноги, перед своїми солдатами, і в кожного, хто бачив, як їсть імператор, тішилося серце. Очі світилися гордістю й потроєним голодом. Солдатів охопила шаноблива побожність, якої вони ніколи не відчували під час служби Божої в полі та церквах, у кожному серці озвалася святкова, дитяча і водночас батьківська ніжність до їхнього великого імператора. Він був всевладний і водночас зворушливий. Імператор зайшов у каре і, як і завжди, розмовляв із солдатами, і знову проказував давні слова, в силі яких так часто пересвідчувався: слова про ворогів батьківщини, про союзників ганебного короля, про колишні перемоги, про аристократів і полеглих, а зрештою про честь, честь і честь. Офіцери знову підіставали з піхов шпаги. Полки знову проревіли: «Хай живе імператор! Хай живе свобода! Хай живе імператор!» Імператор знову підкинув у повіт-

ря капелюха й вигукнув: «Хай живе Франція!» – і то здушеним голосом, відчувши ще більшу зворушеність, ніж у темному материному салоні. Він хотів ще когось обняти, перше ніж покинути полки, й шукав підходящу кандидатуру. Він уже надто часто обіймав генералів, полковників, сержантів і навіть пересічних солдатів. Аж тут він помітив малого барабанщика-недолітка, що їх, добрих синів його полків, було так багато у війську, – недолітка, якого зачали перед якоюсь битвою, мабуть, одразу кілька батьків і який народився, певне, в наметі маркітантки десь у Німеччині, Італії, Іспанії, Росії або Єгипті.

– Підійди, малий! – проказав імператор.

Підліток підійшов разом із барабаном, він не мав часу заховати обидві палички в петлі і стояв незворушно перед імператором, ще незворушніше, ніж який-небудь ветеран. Імператор підняв хлопця разом із барабаном угору, потримав його, похитуючи, якусь мить у повітрі, щоб усі побачили, а потім поцілував у обидві щоки.

– Як тебе звать? – запитав імператор.

– Паскаль П'єтрі, – відповів малий дзвінким голосом, немов учень, що в школі відповідає вчителю. Імператор пригадав, що кілька днів тому вже чув це прізвище, але не знав, із якої нагоди.

– Твій батько живий?

– Так точно, Ваша Величносте! – відповів підліток. – Він вахмістр Тринадцятого драгунського полку.

– Занотуйте: вахмістр П’єтрі, – наказав імператор ад’ютантові.

– Ваша Величносте, перепрошую! – мовив хлопець. – Мого батька звать Левадур, вахмістр Левадур!

Імператор засміявся, а разом з ним засміялися і всі офіцери та солдати поблизу.

– А ти знаєш свою матір?

– Ваш Величносте, моя мати – прая при дворі.

Імператор раптом пригадав:

– Її звать Анжеліна?

– Так точно, Ваша Величносте, Анжеліна!

Усі офіцери та солдати знову засміялися, але невдовзі споважніли.

– Занотуйте, – наказував імператор ад’ютантові, – прая Анжеліна П’єтрі.

Інспекційний обхід тривав довго. Імператор навмисне затягував його, бо не хотів повернутися додому зі свіжими спогадами про похмурий материн салон. Коли він повернувся до палацу, був уже пізній пополудень, за годину мав початися вечір, уже сутеніло. Імператор був задоволений минулим днем. Йому здавалося, ніби він провідував матір не сьогодні перед обідом, а колись давно. Пригадав Анжеліну П’єтрі, жіночку з хатньої челяді, яку бачив у нічному парку. Цей спогад звеселив його, ім’я Анжеліна, її малий син, що в його армії бив у барабан, і смілива невимушеність, із якою хлопець назвав справжнє прізвище свого батька, майже зворушували

його. Так, це його народ, його солдати! З упевненістю, якої не відчував уже кілька днів, імператор нахилився над картами на столі. Він мав своїх ворогів, стримував їх, і цього разу, як уже не раз, Національні збори і міністр поліції можуть, певне, стати небезпечними для нього. А генералів та армії він здатний перемогти; одне слово, день був чудовий.

А що, власне, за день був сьогодні? Імператора знову опанував його давній забобонний настрій. Він підійшов до дверей, розчахнув їх і гукнув у передпокій:

– Який сьогодні день?

– П'ятниця, Ваша Величносте! – відповів слуга Маршандо.

Імператор на секунду злякався, він не любив п'ятниці. Треба якось перекрити негативний вплив цього дня, і він знав для цього непомильний спосіб, про який не раз розповідала Жозефіна, його колишня дружина. Імператор пригадав ім'я непомильної ворожки на картах, що так часто провіщала майбутнє імператриці та йому.

– Вероніка Казимир ще в палаці? – запитав імператор.

– Так точно, Ваша Величносте! – відповів слуга.

– Приведи її! – наказав імператор.

Імператорові видалося добрим знаком, що ворожка ще в палаці. Її привела покійна імператриця Жозефіна. Як і все, що походило від неї, стара Вероніка Казимир теж була добра. Імператор виразно пригадував ту гладку стару бабу і з надією чекав її.

XVIII

Про колишню господиню, небіжчицю імператрицю Жозефіну, яка часто з'являлася Вероніці Казимир у сновиддях, вона зберігала вдячний і шанобливий спогад. Тоді вона була звичайною пралею, але ще замолоду стала напрочуд доброю ворожкою на картах. Ще коли великий імператор був консулом, Вероніка Казимир вичитала на картах, що йому судилося носити корону. Відтоді її не раз ушановували, і то більшими, на її думку, почестями, ніж якого-небудь достойника, міністра чи маршала. Від часу до часу вона провіщала майбутнє й імператорові. Вона була першою пралею імператорського двору. Вероніка Казимир мала дбати про сорочки з блакитного шовку і мережані хусточки першої імператриці й про цупкенькі білі шовкові сорочки та батистові хусточки другої. Долю імператорського дому вона вичитувала з карт, а інколи з білизни, яку давали їй щовечора. Під її суворим контролем перебували тридцять чотири пралі і обслуга ванних кімнат. Вона любила військовий послух і за довгі роки служби навчилася мовчати і не ляпати зайве язиком, дарма що від природи була балакуча.

Щовечора, перше ніж лягти спати і вже роздавши білизну підпорядкованим їй слугам і служницям, вона сідала за великий стіл, що тієї пори, самотній і врочистий, стояв у їдальні, де вже панувала тиша, – адже їй треба було дуже багато

місця для карт, – і працювала з кількома різними колодами, дотримуючись якоїсь складної системи. Інколи такої пізньої пори збиралися й слуги. Вузкий і довгий чорний стіл з ебеню з лискучою полірованою стільницею справляв похмуру, моторошне враження і скидався на катафалк. Вероніка сідала за ним і розкладала карти. Дзигарі на різних вежах починали бамкати північ. Тоді вона сиділа нерухомо й чекала, поки відбамкають усі дзвони. Зрештою складала різні колоди карт до купи, перев'язувала їх старим засмальцьованим шнуром і підводилася, не сказавши ні слова. Ніхто й не запитував її. Вона вкрай рідко виказувала таємниці горішнього світу, з яким підтримувала такі тісні зв'язки.

Від миті повернення імператора Вероніка чекала, поки її покличуть до нього. Тепер вона почала запитувати карти вже не про долю імператора, а про свою, тобто чи не забув її імператор протягом своєї відсутності. «Ні!» – казали карти.

Проте сьогодні Вероніка була приголомшена й майже злякалася, коли їй наказали йти до імператора. Вона стояла у великій пральні серед своєї челяді, то була пора, коли вона збирала всіх своїх підлеглих, чекала слуг із кошиками білизни й тримала в руці папірець, де були записані доручення, накази, догани й застороги. Вероніка одразу заквапилася до своєї кімнати. Треба було піднятися сходами, і її короткі гладкі ноги долали по дві сходинки зразу. Забігла до кімнати, підступила до невеличкого овального дзеркала між двома свічниками на столі, запалила свічки, одягла тільки-но накрох-

малений чепчик, сіла й заходилася куцими сильними пальцями пудрити своє жовтувате й дуже м'ясисте обличчя. Капнула собі на груди кілька крапель лавандової олії з освяченої пляшечки, яку колись подарувала їй ще перша імператриця, її господиня Жозефіна, й підвелася, задоволена, пахуча й велична, серед хмаринки пудри. Дістала зі скрині колоди карт, і то впевненим, могутнім, майже войовничим рухом, немов солдат, що хапається за зброю, коли виникла несподівана сутичка. Тепер Вероніка була готова. Після довгих місяців перерви вона знову постала перед імператором. Він сидів за столом перед строкатими і плутаними географічними картами, які Вероніка вже бачила кілька разів, коли перед великими військовими походами її викликали й запитували про результат, і це було для неї великою ласкою. Вероніка спробувала зробити кніксен, який так зграбно виконували дами перед лицем імператора. Обіруч розвела в боки поділ сукні, одну ногу відставила назад, другу подала вперед, спробувала ступити один крок у цій важкій позі й при цьому трохи зігнути коліно, а коли виконала це все, як здавалося їй, граційно, стояла, гладка й випростана, сором'язливо опустивши очі. Вікна були відчинені. Пізні золотаво-зелені сутінки літнього вечора заходили до кімнати і змагалися з жовтими і миготливими вогниками трьох свічок. Долинали тихенький подих вітру і гучне й ревне сюрчання коників.

– Підійди! – наказав імператор.

Гладка жінка похапцем рушила до столу. Похитуючись,

гідно й покiрно пiдступала ближче. Як тужила вона за цiєю миттю! З шанобливим трепетом, що виповнив їi перед лицем iмператора, поглядаючи на плутанi географiчнi карти, розкладенi на письмовому столi, вона вiдчувала ще й своє значення, тремтiла перед власною поstattю i перед ушляхетним i пiднесеним значенням свого робочого iнструменту – гральних карт. Так, вона здригалася на думку, що їi карти не менш важливі, а можливо, ще важливішi, нiж карти iмператора, i на думку про свою задоволенiсть тим, що найвеличнiший з усiх iмператорiв свiту не менш вражений таємницею їi, Веронiки, карт, нiж дивує їi таємниця його географiчних карт. Цiєї митi їi покликали, щоб, можливо, визначити долю свiту, яку за iнших обставин визначав тiльки iмператор. I тепер вона стояла в його кабiнетi, вiдчуваючи перед власною особою не меншiй трепет, нiж перед iмператором. Веронiка й далi не пiднимала очей. Вони дивились на їi пишнi груди, а бачити щось нижче не мали змоги, хоча сама Веронiка радо дивилася б на пiдлогу – через смирення, гордiсть i збентеженiсть. Крiзь опущенi повiки вона вiдчувала глузливий i усмiхнений погляд iмператора. Немов солдат, Веронiка опустила руки до пухких стегон, нижче вони не опускалися. Вона полюбляла гладенькi столи, – та й потребувала їх, – де не мало лежати нiчого, й хотiла попросити iмператора прибрати географiчнi карти, якi спантеличували їi, проте не наважувалася.

– Ну, починай! – мовив iмператор.

У кабінеті вочевидь темнішало, тільки де-не-де поставлені свічки світилися своєрідним моторошним світлом, яке додавало духу і зміцнювало віру старої Вероніки в свій пророчий дар. Тепер вона наважилась підняти очі. Побачила бліде, мов віск, обличчя імператора, застиглу усмішку на його обличчі, – власне, труп усмішки. Почала, впевнено й нешанобливо, розкладати свої засмальцьовані гральні карти на строкаті географічні карти імператора. Змусила себе забути, що стоїть перед наймогутнішим імператором, думала про те, що вона тут на службі горішнього світу, й прошепотіла:

– Ваша Величносте, будь ласка, зніміть тричі карти!

Імператор тричі зняв карти. На темно-синіх гладеньких сорочках карт відображувалися миготливі вогники свічок.

– Що переді мною лежить, – бурмотіла далі Вероніка, – що переді мною летить, що мене обходить і що мене водить, що мене любить і що марудить!

Вона швидко змішала карти короткими проворними пальцями, спритність яких так часто приголомшувала імператора.

– Ваша Величносте, будь ласка, зніміть ще шість разів! – проказала Вероніка.

Імператор шість разів зняв карти. Думав при цьому про свою першу дружину, про небіжчицю Жозефіну і вечори, коли вона намагалася вчитати із засмальцьованих карт цієї мадам Вероніки свою долю, його долю, долю країни і світу,

щоправда, з меншими знаннями, і то своїми довгими, зграбними милими пальчиками. Імператор уже не думав про карти, а поринув у солодкі спогади про померлу дружину. Засміявся і вже не чув, що бурмоче Вероніка:

– Вино направо – не буде поправи; жир чорний ліворуч означає смерть поруч; дзвінка чорна прийде, небезпека буде; чирва червона далеко від нас, кохання швидше за час; жирова краля підступає, минає, минає, жирова вісімка, жирова вісімка...

Вероніка замовкла. Раптом зібрала всі карти. Глянула на імператора. А він задивився вдалечінь, здається, пронизав очима її огрядну постать, дивився, певне, на світ, а може, ще й у могилу, в якій люба його серцю імператриця Жозефіна тепер гнила й розкладалася. Вероніка мовчала, лівою рукою судомно притуливши карти до грудей.

Імператор, глузливий та усміхнений, нарешті глянув на неї.

– Ну, що, Вероніко, – запитав він, – добре чи погано?

– Добре, добре, Ваша Величносте! – квапливо запевнила вона. – Ще довгі літа судилися Вашій Величності. Довгі літа!

Імператор висунув шухляду. Там стояли невисокі стовпчики золотих монет, охайні і блискучі золоті вежі. З однієї вежі імператор зняв десять монет, десять дзвінких наполеондорів.

– Ось, візьми на пам'ять, – проказав імператор.

Хтось відчинив двері. Мадам Вероніка притьмом почала

виходити задки, судомно намагаючись стримати свій важкий віддих. Відчувши позаду вже близькі відчинені рятівні двері, Вероніка спробувала ще раз виконати свій незграбний сміховинний кніксен. Уже вийшла, двері зачинилися, і там, перед зачиненими дверима, втретє зробила кніксен. Потім гідно й квапливо пішла, похитуючись, сходами вниз. На передостанній сходинці була змушена зупинитися. Вперше в житті вона відчула, що от-от зомліє. Поручні сходів, на яких вона сподівалась урятуватися, раптом мов відсунулись від неї. Зненацька вона важко гупнула на підлогу. Двоє охоронців підняли її. Винесли в парк. Вона отямилась, глянула на солдатів, підвелася й проказала:

– Нехай Господь допоможе нам усім... А надто йому!..

Потім, важко сапаючи, заквапилася до великої їдальні для челяді. Було пізно, вже подавали страви.

XIX

Увечері, коли імператор покинув свою резиденцію, щоб їхати на війну, купол небес над містом був ясний, темно-синій і всіяний зорями. На вулиці перед парком чекали палкі прихильники імператора і просто цікаві. Челядь, дотримуючись шанобливої відстані, зібралася коло імператорської карети. Імператор швидко вийшов із брами, раніше, ніж передбачали. Слуги ще складали до карети папери, карти, біноклі. Промчав лакей із запаленим смолоски-

пом у руці. Ніч була досить ясна, сіялось лагідне срібно-синє світло. Чадні червонуваті вогники смолоскипів видавалися непотрібними й водночас навівали щось моторошне. А втім, смолоскипи були невинні, їх запалили тільки згідно з точно визначеним незмінним розпорядком. Але цієї миті здавалося, ніби вони нещадно намагаються порушити нічний зоряний спокій. Довірливо шелестіли дерева в парку. Кілька кажанів безшумно шугнули понад головами людей, пронизуючи простір перед освітленими вікнами. Панувала цілковита тиша, незважаючи на рухи й негучні розмови людей і на тупіт коней та стукіт возів. Тиша цієї ночі була могутніша за будь-який шум. Натомість смолоскипи сприймали за очевидне, ба навіть непристойне порушення, виразно долинали потріскування їхнього полум'я, а згоріла смола пахла так, наче то був запах самої небезпеки. Імператор видавався втомленим. Він працював до останньої миті. Коли він вийшов, зібрані слуги заціпеніли. Всі прикипіли очима до нього. В срібно-синьому сяєві ночі його обличчя видавалося надто вже блідим. Крім того, всі думали про те, як зомліла ворожка на картах Вероніка.

Імператор постояв мить на останній сходинці. Довго дивився на небо, немов шукав серед безлічі зір свою. Його білі штани полискували яскраво й примарно. Чорний капелюх імператора скидався на хмарку, єдину, яка видніла під ясним небом. Імператор стояв непорушно, мов один із його численних портретів, сам серед величної й тихої літньої ночі, хоча

одразу за ним, на вищих сходинках, стояв його почет. Він був сам і самотній і шукав свою зорю.

Імператор обернувся, махнув ад'ютантові, сказав йому кілька слів. Потім зійшов зі сходів і ступив кілька швидких кроків до карети. Слуги заревли: «Хай живе імператор!» І махали йому руками, голими руками. Цей крик приголомшив імператора. Він розвернувся, хоча мав уже намір сісти в карету. Ступив крок уперед. Жінки поміж слуг стали навколішки. Чоловіки, вагаючись, учинили так само. Вони звикли до цього, думав імператор, коли від'їздив король. Певне, стояли отак навколішки, коли він тікав від мене.

– Підведіться! – наказав імператор, і всі встали. Він мав сказати ще дещо, цього вимагав театральний закон, що завжди керував ним не меншою мірою, ніж він – своїм військом. Що можна сказати лакеям, слугам і рабам?

– Нехай живе свобода! – крикнув імператор.

І всі відповіли йому:

– Нехай живе імператор! Перемога! Перемога!

Імператор мерщій розвернувся. Мерщій сів у карету. Дверцята карети хряпнули з незвичайною силою. Поряд із кучером горів смолоскип. Тихий, майже пестливий ляскіт батога, кілька синюватих іскор з-під кінських копит. Ось вони вже мчать, уже вилітають із парку.

Під'їхала ще одна карета, куди сідав почет імператора. Кожен заходив до карети з суто діловим незворушним поспіхом.

Коли всі зайшли і ще до того, як рушила карета, якийсь лакей погасив смолоскипи, тикаючи їх полум'ям униз у холодну, вогку нічну землю. А потім ще й ногою наступав на рештки смолоскипів, які ледь жевріли. Всім, хто бачив його, здавалося, ніби тієї миті він ховав зовсім інший вогонь.

Серед служниць у парку тієї пори була й Анжеліна П'єтрі.

Книга друга

Життя Анжеліни П'єтрі

I

Тієї пори Анжеліна П'єтрі жила поміж найнижчої безіменної челяді імператорського двору. Вона належала до роду, що на своїй корсиканській батьківщині тішився повагою і честю. Лише батько Анжеліни став бідним рибалкою і помер, коли Анжеліні виповнилося п'ятнадцять років. Тоді багато молоді, юнаків і дівчат, покинули острів Корсику. Вони подалися до Франції, де панував найвидатніший з усіх корсиканців – імператор Наполеон.

У Парижі жила тітка Анжеліни, Вероніка Казимир, перша прая імператорського двору, бездітна добросерда жінка, що напрочуд добре вміла ворожити на картах. Про неї в Аяччо ходила чутка, що навіть самому великому імператорові вона провіщала результат його битв.

Один приятель, старий Беніто, привіз Анжеліну в Марсель на своєму крихітному вітрильнику. Оплатив їй поїздку до Парижа і провів малу до поштової карети. Урочисто й скорботно попрощався з нею і так голосно, що мимоволі чули й інші пасажири, сказав:

– Перекажи йому щире вітання від старого Беніто. Я доб-

ре знав його небіжчика батька. Коли він запитає, чому я сам не приїхав до Парижа, скажи, що я вже застарий. Якби був молодший, давно б уже приїхав, щоб воювати разом з ним і завойовувати світ. Замість мене в солдати пішов мій син. Вони, безперечно, добре знають один одного, мій син служить у Двадцять шостому полку, – о, то чудовий полк! Їдь собі з Богом і не забудь ані дрібки з того, що я доручив тобі!

Те все старий Кроче доручив переказати імператорові особисто.

Анжеліна, правда, не змогла виконати доручення. Імператор був недосяжний. А вона мріяла про імператора. Його портрет висів в усіх кімнатах, той самий портрет, який і на Корсиці вона бачила в усіх кімнатах. Він зображував імператора, що після виграної битви на білісінькому, мов сніг, коні оглядав свої осяйні війська. Його кінь полискував, очі блищали. Він випростав праву руку й кудись показував, у якийсь незбагнений бік. Імператор мав чудовий вигляд, видавався водночас і далеким, і близьким, добросердим і страхітливим.

Анжеліна була підпорядкована наказам Вероніки Казимир. Отже, належала до підрозділу з тридцяти шістьох слуг і служниць, які мали дбати про чистий одяг придворних дам та панів і прибирати у ванних кімнатах.

Вона прала небесно-блакитні, рожеві та білі шовкові сорочки, батистові хусточки, комірці, манжети, тонку постільну білизну, на якій спало панство, і шляхетні панчохи, в яких воно ходило. Рано-вранці, в сірому тумані пральні між ша-

пликом і казаном вона викручувала і чистила щіткою різний одяг, притискала щосили дерев'яний валик до скрученого жмута, потім розкручувала його і вішала на мотузки, що, незліченні й грубі, обплітали простір, створюючи дивовижну мережу, другу, делікатнішу стелю з мотуззя. Опівдні білизна вже лежала на широкому столі, висушена, складена, зв'язана, і чекала на своє воскресіння. Тоді Анжеліна, як навчили її вдома, набирала повний рот води і порскала, роздуваючи щоки, на шовк, полотно і батист. Потім дужими руками водила праскою, всередині якої жаріло деревне вугілля. Прикладала, щоб перевірити нагрівання, змочений палець до дна праски й раділа, почувши сичання. Починала прасувати: спершу цупке полотно, потім ніжний шовк, далі батист, наостанок складені багато разів комірці та манжети. Їй здавалося: що ревніше вона працює, то ближче підступають до неї дами і пани, та й сам імператор. Сорочку, яку вона прасує саме цієї миті, можливо, вже завтра вранці одягне імператор. Його сліпучі білі штани вона натирала особливою незмивною жирною крейдою. Завдяки її завзяттю вони завжди яскріли, мов свіжий сніг.

Траплялися дні, коли Вероніка Казимир раптом з'являлася незвичайної пори, і то в незвичайному вбранні. Тоді молоді пралі нараз припиняли співати. Всі знали, що Вероніка щойно ворожила на картах якійсь високій особі. Вона була у важкій чорній шовковій сукні, а на шії на важкому золотому ланцюжку мала отруйно-зелений чарівний камінь – нефрит,

теж подарунок імператриці Жозефіни. Вона стояла, опасаючись, незграбна і вродлива, у випарах пральні перед молодими дівчатами в білому вбранні й видавалася справжньою чорною жрицею великого імператора. Які гвалтовні події могла вона напророчити сьогодні? Долю якої частини світу вона передбачила щойно?

Двічі на тиждень Анжеліні наказували прибрати в палаці ванні кімнаті. Спершу вона йшла у ванну імператора. Бачила на підлозі свіжі сліди його мокрих ніг. Удихала запах його тіла з вологих рушників і, заціпенівши, довго стояла, приголомшена, на місці, забувши про обов'язок. Інколи набиралася незвичайної сміливості й пригортала рушник до серця, побожно й потай цілувала полотно і, дарма що була сама, червоніла. Вона любила найменший зі слідів імператора. Проте боялася випадково зіткнутися з ним. А втім, із гірким розчаруванням у серці, немов він сам пообіцяв їй прийти й не дотримав слова, кінець кінцем, виходила з його ванни. Була знищена і водночас ошчасливлена.

Одного разу їй потрапила до рук звичайна солдатська хусточка, якою інколи користався імператор, як і кожен у його армії. То була велика носова хусточка з цупкого полотна. Червона широка кайма обрамляла блакитну середину, яка зображувала географічну карту. На карті всі місця, де воював імператор, були позначені червоною фарбою. То була географічна карта простого імператорського солдата.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.